

ResearchGate

Google Scholar

I^{WORLD}
I^{JOURNALS}

НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

ISSN

e-ISSN(Online) 2709-1201

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

ENDLESS LIGHT IN SCIENCE

NO 4

31 ДЕКАБРЯ 2024

Астана, Казахстан

lrc-els.com

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «ENDLESS LIGHT IN SCIENCE»
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL «ENDLESS LIGHT IN SCIENCE»

Main editor: G. Shulenbaev

Editorial colleague:

B. Kuspanova
Sh Abyhanova

International editorial board:

R. Stepanov (Russia)
T. Khushruz (Uzbekistan)
A. Azizbek (Uzbekistan)
F. Doflat (Azerbaijan)

International scientific journal «Endless Light in Science», includes reports of scientists, students, undergraduates and school teachers from different countries (Kazakhstan, Tajikistan, Azerbaijan, Russia, Uzbekistan, China, Turkey, Belarus, Kyrgyzstan, Moldova, Turkmenistan, Georgia, Bulgaria, Mongolia). The materials in the collection will be of interest to the scientific community for further integration of science and education.

Международный научный журнал «Endless Light in Science», включают доклады учёных, студентов, магистрантов и учителей школ из разных стран (Казахстан, Таджикистан, Азербайджан, Россия, Узбекистан, Китай, Турция, Беларусь, Кыргызстан, Молдавия, Туркменистан, Грузия, Болгария, Монголия). Материалы сборника будут интересны научной общественности для дальнейшей интеграции науки и образования.

31 декабря 2024 г.
Астана, Казахстан

DOI 10.24412/2709-1201-2024-3112-3-9

УДК 32:303.446 (574) : (575.2)

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕХОДА К ПРЕЗИДЕНТСКОЙ ФОРМЕ ПРАВЛЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ И КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

СУЛТАНОВ СЕРИК АСКАРБЕКОВИЧ

доцент кафедры политологии, Южно-Казахстанского университета им.М.Ауэзова,
Шымкент, Казахстан

АШИРОВА ЖАЗИРА УАЛИХАНОВНА

старший преподаватель кафедры политологии, Южно-Казахстанский университет
им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

***Аннотация.** В статье приведены результаты исследования на основе компаративистского анализа некоторые особенности перехода к президентской форме правления двух центрально-Азиатских государств, после распада советской политической системы. При исследовании данной тематики, особое внимание уделялось главным проблемам перехода из одного состояния в другое на основе демократических мировых практик, а также с учётом осмысления и использования всего исторического опыта в этом направлении. В этой связи на форму, интенсивность и характер переходных демократических процессов, оказывают влияние не только национальные, исторические, экономические и социально-культурные условия, но и международный фактор. Отсюда следует, что в современных условиях ни одна страна не может не испытывать влияния демократических процессов, в том числе Казахстан и Кыргызская республика.*

***Ключевые слова:** переход, демократия, политическая система, институты, транзит, легитимность, президенты, выборы, парламент, избирательная компания.*

***Резюме.** В данной статье на основе сравнительного анализа исследуются основные особенности перехода к президентской форме правления в Казахстане и Кыргызстане. Также рассматриваются причины выбора президентской формы правления в обеих республиках.*

***Summary.** In this article the basic peculiarities of transition to the presidential form of government in Kazakhstan and Kyrgyzstan were researched on the basis of comparative analysis. The reasons of the presidential form of government choice in both republics are also considered in it.*

Проблема перехода к демократическому правлению очень актуальна для большинства постсоветских стран, которые в течении столетий находились в составе империи, а затем и советском общественном строе, где большую роль играла идеология. В этой связи в политических науках есть специальный термин, как «демократический переход», который возник в 70-е годы XX века, и в последующем получил своё развитие по двум соображениям. Во-первых, он становится серьёзным по мере утверждения идеи о том, что государства должны эволюционировать в направлении превращения их в демократические. Особенно после развала «социалистического лагеря» и Советского Союза. Во-вторых, процесс перехода к демократии привлёк внимание исследователей ещё и потому, что открыл возможность использования сравнительного метода.

Ещё в середине XIX в. французский учёный и общественный деятель А.де. Токвиль полагал, что нет ничего опаснее для страны, где слабо развиты традиции демократии и свободы, чем слишком быстрые реформы и изменения из-за чего политические изменения могут выйти из под

контроля. Народу не хватает времени освоить новшества, он не готов к новой системе, а изменения не успевают институционализироваться и закрепляться. Явная поляризация общества, отсутствие устойчивого политического центра и социальных сил, стоящих за ним, не способствуют тому, чтобы ввести начавшееся движение в разумные демократические рамки.

Конечно, описываемые события Токвилем, касались в основном европейских государств (Англия, Франция, Германия и др.), где переход к демократическим ценностям и институтам происходил в течении нескольких столетий. Позволителен ли сегодня, такой растянутый по времени переход к демократическому правлению для Казахстана и Кыргызстана? Как мы видим, динамика общественно-политической жизни в настоящее время настолько высока, что требуется новый подход в рассмотрении демократических преобразований в постсоветских странах. В этих условиях переход к демократическому правлению, может быть успешным, лишь при условии осмысления и использования всего исторического опыта в этом направлении (поэтому не случайно в политической литературе появилась концепция «третьей волны демократизации» 1975-начало 90-х г.г.).

Известно, что данная концепция была разработана А.Тоффлером, назвавший её «Третья волна»[2], которая была посвящена описанию перемен во всех сферах общественной жизни, под влияние электронной и информационной революций. Однако у истоков самой концепции стоял американский политолог Самуэль Хантингтон, опубликовавший весной 1991 года статью «Демократическая третья волна». В том же году, вышла и его книга «Третья волна: Демократизация в конце XX-го столетия» [3]. По его концепции, «третья волна демократизации» происходит в 1975 – начало 90-х г.г. XXв. (1-ая «волна» 1820-1942г.г.; 2-ая «волна» 1942-1975г.г.) и характеризуется:

Во-первых, - переход к демократии в различных странах трактуется, как глобальный процесс (т.е. между различными переходными процессами и формами демократизации можно не только отметить нечто общее, но рассмотреть их, как частные случаи мирового политического развития). А это значит, что на форму, интенсивность и характер переходных демократических процессов, оказывают влияние не только национальные, исторические, экономические и социально-культурные условия, но и международный фактор. Отсюда следует, что в современных условиях ни одна страна не может не испытывать влияния демократических процессов.

Во-вторых, - данная концепция исходит из признания ценности демократии. Она трактуется не просто, как наиболее предпочтительная форма политического устройства, но и как потребность сама по себе.

В-третьих, - она базируется на признании множественности форм демократического политического порядка. Это говорит о том, что сама демократия должна получать развитие на основе усвоения и использования ценностей не только европейской и северо-американской, но и других цивилизаций (напр. японской, южно-американской и др.).

В-четвёртых, - предложенная концепция рассматривает демократизацию в рамках её «третьей волны», не как завершение истории демократии. Не исключено, что этот процесс может откатиться назад, и поэтому вполне возможно ожидать в XXI веке и «Четвёртую волну».

Конечно, актуальность данной проблемы объясняется самой постановкой вопроса, - как должны управляться страны, осуществляющие переход, от авторитарно-идеологического к демократическому строю?, какие органы должны создаваться? и т.д. Конечно, это относится и к двум республикам, где почти одновременно были распущены парламенты, вследствие непростых взаимоотношений с президентом. Естественно, некоторые особенности и нюансы в данном противостоянии, были характерны для каждой из республик.

В Казахстане, после признания Конституционным Судом (в последствии он будет распущен) в марте 1995года о не легитимности Верховного Совета РК 13-го созыва, перед

президентом страны Н. Назарбаевым встала задача дальнейшего укрепления своей и исполнительной властей, так как, по его мнению, это было залогом проведения успешных политических и экономических реформ. «Некоторые утверждают, что усиление исполнительной власти в нашей республике – прямой путь к диктатуре. В действительности, мы идём не к диктатуре, а к демократии, которая не должна ассоциироваться, со вседозволенностью и анархией» [4, с.25].

Примечательно, что именно на заключительном заседании Верховного Совета 12-го созыва, Н. Назарбаев впервые чётко обозначил важность построения в Казахстане президентской республики. « В экономической сфере – это формирование рыночных отношений между субъектами производства, отказ от устоявшихся патерналистских взглядов на государство как на всеобщего кормильца, расчёт на свои собственные способности, свою волю и инициативу, учитывая объективные законы экономики. В политической сфере – это научиться умению признавать оппозицию, преодолевать в себе непримиримость к инакомыслию, уметь уступать и находить компромиссные решения, то есть всё то, что в цивилизованном мире называется политической культурой правового общества. В сфере межэтнических отношений – это поддержание межнационального согласия на основе равенства, взаимоуважения интересов и потребностей различных этносов, терпимость друг к другу, признание приоритета обще казахстанских идеалов для всего его населения. Решения этих, поставленных жизнью проблем, возможно при условии сохранения стабильности в стране. Главным же гарантом стабильности и демократии в республике должна, как и везде, стать сильная государственная власть во главе с Президентом. Убеждён, что основы демократии в Казахстане может построить лишь сильная исполнительная власть» [4, с.15].

Позднее президент закрепил данный постулат, в новую Конституцию РК (ст. 40-ой), принятую на референдуме 31 августа 1995г, несмотря на сопротивление бывшего председателя ВС РК С.Абдильдина и его сторонников, и который утверждал, что: «При любой форме правления основным признаком демократического государства является наличие сильной представительной власти во главе с парламентом» [5, с.82].

Что касается Кыргызской республики, то трагическими для страны стали межэтнические столкновения в Оше, между киргизским и узбекским населением (1989-1990г.г., и которые с новой силой вспыхнули в 2010г.). «Ошский межэтнический конфликт открыл совершенно новую полосу в общественно-политической жизни Кыргызстана. ...И правящая верхушка и общество в целом оказались не в состоянии в полной мере понять и адекватно оценить подоплёку Ошской трагедии. В ней причудливо переплетались движения масс и личные амбиции, умные расчёты и банальное невежество, борьба политических элит, республик и Центра, открытое или тайное внешнее вмешательство, давление социальных и экономических интересов, либо даже криминальных структур, жажда наживы и стремление к социальной справедливости. Это обстоятельство выделяло Кыргызстан, почти из всех демократических транзитов, где общенациональное единство стало важным предварительным условием» [6, с.266].

Помимо этнических проблем, в Киргизии очень остро стояли экономические и политические проблемы, логическим завершением которого, стал самороспуск парламента в октябре 1994 года, и досрочные выборы народных депутатов в феврале 1995г. в новый парламент, который в последствии из-за правовых коллизий тоже будет распущен. «28 марта 1995г. были сформированы ЖК – Законодательное собрание и Собрание народных представителей. Но кризис власти не был преодолен, потому что не были определены полномочия двух палат и не разграничены их функции, и между ними началась «перетягивание каната на свою сторону», т.к. каждая палата хотела приобрести больше полномочий по сравнению с другой. По существу функционирование законодательной ветви власти опять зашло в тупик. ...С целью преодоления

кризиса власти, киргизский президент вновь обратился к референдуму, который состоялся 10 октября 1996г. По его результатам были внесены дополнения и изменения в 49 статей Конституции (а всего Конституция содержит 97 статей). Таким образом, в Кыргызстане действует Конституция принятая ЖК 5мая 1993г., с дополнениями и изменениями, внесёнными по результатам референдумов 22 октября 1994г. и 10 февраля 1996г.» [7, с.101-102].

Таким образом, в Кыргызстане и Казахстане, после двух-трёх лет борьбы за власть между парламентом и президентом, были установлены президентские республики, с той лишь разницей, что в Казахстане это произошло почти без проблем и на год раньше. Если изначально, как наследие СССР, институт президентства уравнивался сильным парламентом, то с течением времени Н.Назарбаев и А.Акаев стали, как бы арбитрами над всеми ветвями власти, сосредоточив в своих руках мощные исполнительные функции. На тот момент, проводимая президентами обеих стран линия на укрепление исполнительной вертикали власти, отвечала объективным потребностям стран, интересам влиятельных финансово-экономических и политических элит, и можно сказать ожиданиям большинства населения, уставшими от неопределённости, вседозволенности и противостояния.

Н.Назарбаев и А.Акаев в своих республиках, имели дело с вечной проблемой реформ, - сверху, в процессе так называемой догоняющей принудительно-ускоренной модернизации. Здесь, президенты-реформаторы имеют дело, со слабо структурированным и политически апатичным электоратом (с неразвитым гражданским обществом, слабыми партиями и пр.), в ситуации всестороннего кризиса в стране. Эту проблему везде и во все времена решали путём поиска опоры в «государевых людях» и проведении жёсткой а временами жестокой бескомпромиссной политики «закручивания гаек». Данная политика имела больший успех в Казахстане, чем в Кыргызстане.

Установленная в Казахстане и Кыргызской республике президентская форма правления показала, что для её укрепления и легитимизации требуется время, в течении которого происходит сложный процесс приобретения соответствующего опыта. С другой стороны, для успешной борьбы с затяжным социально-экономическим кризисом, необходимо наличие уже сложившихся сильных демократических институтов. Однако кризис, сам по себе препятствует непростой задаче строительства полноценных институтов власти. В этом и заключалась основная проблема для всех постсоветских республик не имевших на тот момент рыночных и демократических традиций. Как и всем вновь возникающим демократиям в прошлом и настоящем, им предстояло преодолевать многочисленные отрицательные последствия командно-административной системы с мощной идеологией, и одновременно решать невиданно сложные социально-экономические и политические задачи, с которыми старые демократии практически не сталкивались при их зарождении.

На тот момент, и правящая политическая элита обеих республик (конечно с оглядкой на Россию), и общество в целом были убеждены в том, что президентская форма правления лучше на тот момент, нежели другие формы власти. Предполагаемое преимущество данной модели понималось так: - всенародно избранный президент являет собой фокус общенациональных устремлений страны и чувства принадлежности к единому государству. Она даёт полномочия одному человеку, который может осуществлять руководство в чрезвычайных обстоятельствах. Президентская форма правления гарантирует также большую степень политической стабильности, чем парламентская, поскольку президент избирается на фиксированный срок, определённый Конституцией.

Проведение президентских выборов в Кыргызстане ещё раз показали, что демократические ценности реально действуют в стране, в отличие от Казахстана, где всё больше президентская власть приобретает авторитарные черты и тенденции. Ярким свидетельством тому служит, - создание в стране Н.Назарбаевым в 1995г., дополнительного поддерживающего его органа, -

Ассамблеи народов Казахстана, который инициировал продление срока президентских полномочий до 2000-го года, и принятие на референдуме в конце августа 1995г. новой Конституции, где узаконивалась сильная президентская власть. Поэтому, здесь нет необходимости более подробно останавливаться на этом вопросе.

В отличие от Казахстана, одной из примечательных особенностей президентской компании 1995 года, в Кыргызстане заключалась в том, что впервые в стране проходили альтернативные общенародные выборы главы государства, которые следовали вслед за выборами, в новый Жогорку Кенеш. Та парламентская компания серьёзно изменила расстановку сил в депутатском корпусе и показала, что партийные группы имеют слабые корни в обществе, а их влияние ограничивается либо в Бишкеке, либо строится по линии региональной (патронажной) поддержки.

Предвыборная компания А.Акаева, показала важную особенность политического процесса в стране, где не в пример президентам Казахстана и России, он не делал серьёзных попыток учредить собственную политическую партию, или так называемую «партию власти». А.Акаев чётко дистанцировался от политических партий и организаций. В отличие от лидеров Узбекистана и Туркменистана, он не стал акцентировать внимание на традиционные институты власти, как не стал искать свою легитимность и популярность в традиционалистских элементах культуры. Вместо этого, он настаивал на модернизации своей страны. Как пишет Сааданбеков Ж. «голосование 24 декабря 1995 года показало достаточно высокую активность электората: на избирательные участки явилось 81,15% избирателей. Президент А.Акаев выиграл выборы, получив 71,65% голосов. Кандидат от коммунистической партии А.Масалиев набрал 24,4%, третий соискатель – М.Шеримкулов – 1,7% голосов. Данная компания ясно продемонстрировала серьёзные изменения, произошедшие на политической арене республики» [6, С.280-281].

Произошедшие политические события в двух Центрально-Азиатских республиках подтвердили, что в отличие от компартии России, коммунистические партии обеих стран (А.Масалиев в Киргизии, С.Абдильдин в Казахстане), не обладали каким-либо серьёзным потенциалом, и не были способны бросить вызов президенту и новой политической элите. Видоизменилась и сама бывшая партийно-государственная номенклатура, которая переродилась из строго вертикальной иерархии с ясной идеологией, в достаточно аморфное политическое образование, с ярко выраженным родоплеменным и региональным представительством.

Вообще, эта тенденция была характерна для всех Центрально-Азиатских стран, где логика властной вертикали общества строится на том, что политические ресурсы распределяются таким образом, чтобы артикулировать центр и периферию, либо на основе утверждения клиентелистских отношений между ними, либо на основе непотизма (от латинского *peros-tis* – внук – служебное покровительство родственникам и своим людям, независимо от их заслуг; кумовство), либо на основе коррупции. Распространение этой стратегии на общество, позволяет государственному руководителю и его окружению использовать свои властные полномочия и осуществлять переоценку политических ресурсов для завоевания новых позиций, например в экономической жизни.

Что отличает культурная модель западной цивилизации? Она связана с созданием светского пространства, индивидуализацией социальных отношений и в частности, отношений между управляющими и управляемыми, и особенно – со специфической формулой политической легитимности. Есть ли такие условия в развивающихся странах? На наш взгляд, конечно нет. Потому что, любой политический руководитель в странах «третьего мира» вынужден использовать заимствованные публичные институты на основе понятных для населения формул легитимации власти. А это значит, что эти формулы должны опираться на традицию, которая никак не связана, или даже отрицает различие между публичным и частным.

В современной политологии и теории государства и права республики традиционно подразделяются на три типа: а) Парламентские, где исполнительная власть принадлежит правительству, формируемому парламентским большинством и подотчётного парламенту, а полномочия главы государства невелики; б) Президентские, где исполнительную власть возглавляет президент, которому подотчётно правительство; в) Президентско-парламентские, где правительство формируется парламентским большинством, но при этом несёт ответственность и перед президентом, обладающим рядом и исполнительных полномочий.

Предпринималось множество попыток более детальной типологии президентских и парламентских систем. Так Д. Верни разработал список из 11-ти критериев, позволяющих по его мнению, отличать президентские системы от парламентских, а также от систем, которые он называл «ослабленным правлением». В свою очередь, А. Лейпхарт утверждал, что в определении президентской системы, принципиально важны лишь два критерия – всенародное избрание президента и его независимость от доверия Парламента, тогда как все остальное не отражает её имманентных свойств. В 1989 году он же сформулировал третий критерий: верховная исполнительная власть принадлежит одному человеку.

Как известно одно из самых известных определений президентских правлений, было сформулировано М. Шугартом и Дж. Кэрри, согласно которым президентская система предполагает:

- всенародное избрание носителя верховной исполнительной власти (независимо от того, является ли таковой единоличным или коллегиальным);
- сроки полномочий носителя верховной исполнительной власти и законодательного органа фиксированы, и не зависят от доверия сторон друг к другу.
- выборная исполнительная власть назначает правительство и определяет его состав.

Помимо «чисто» президентского правления, Шугарт и Кэрри описывают премьер – президентский «тандем», который подразумевает наличие и премьер – министра как при парламентской системе, и всенародно избранного президента. Отличительные признаки такой системы:

- а) Президент избирается всенародно.
- б) Президент наделён существенными полномочиями.
- в) Наряду с президентом имеются премьер – министр и кабинеты, которые ответственны перед законодательным собранием. Также большого внимания заслуживают попытки российского политолога А. В. Кынева классифицировать республиканские режимы по семи критериям [8, с.15].

Подытоживая небольшое исследование, можно констатировать, что в Казахстане и Кыргызской республике сформировалась собственная президентская модель. Здесь, характерны на тот момент, следующие признаки: а) президент избирается населением по двухуровневой системе абсолютного большинства; б) существует самостоятельный пост главы правительства; в) кандидатура премьер-министра утверждается парламентом по представлению Президента; г) правительство подотчётно парламенту, президент не может по своей воле его сместить, но без согласия президента невозможны правительственные назначения (данный пункт в Конституциях Узбекистана и Туркменистана чётко не обозначен); д) президент осуществляет часть полномочий исполнительной власти, назначает или предлагает к утверждению руководителей Национального банка, прокуратуры, судейского корпуса и других высших чинов; е) условия досрочного роспуска парламента строго оговорены; ж) ограничена кратность замещения поста главы государства одним и тем же лицом; з) имеется институт досрочных выборов президента.

Необходимо отметить, что лидеры Казахстана и Кыргызстана, отнеслись к опыту западных демократий сугубо прагматически. Если первоначально ещё имели место чисто

идеологические и сиюминутные моменты, то потом возобладал подход с позиций так или иначе понятого национального интереса, что является закономерным и несомненно, положительным результатом произошедших реформ [9, с.14-16]. В феврале 1996 года после выборной компании в Кыргызской республике был проведён новый референдум, который значительно расширил полномочия президента и ограничил власть парламента. Итоги референдума закрепили тенденцию формирования президентской республики и окончательно сняли с повестки дня вопрос о возможности строительства парламентской республики (как окажется в последствии, это продлилось до лета 2010 года, когда страна вновь встала на путь парламентаризма).

ЛИТЕРАТУРА

1. Токвиль А. Демократия в Америке. Пер с франц. – М.: Прогресс, 1992. -560с
2. Toffler A. The Third Wave. New York, 1980
3. Huntington S. The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century. Norman: University of Oklahoma Press, 2021
4. Назарбаев Н.А. Стенографический отчёт 11-ой сессии 13 дек. Верховного Совета РК.- Алматы: Изд. Верхов. Совета РК, 1995. - С.25
5. Абдильдин С. А. Парламент Казахстана: от Союза к государственности. – Алматы: Казахстан, 1993. - С. 82
6. Сааданбеков Ж Авторитаризм и демократия на Востоке. – Астана. Фолиант, 2003. - С. 266
7. Галиева З.И. Жогорку Кенеш в президентской республике Кыргызстан. // Сбор.науч.труд. // Материалы международного научно-практического семинара. – Бишкек, 1999г. – С.101-102
8. Кынев А.В. Институт президентства в странах Центральной и Восточной Европы, как индикатор процесса политической трансформации // Полис. – 2002. - № 2.- С.15
9. Сарсенбаев Т.С. Государственная идеология и политический плюрализм // Мысль. – 1996. - №5. – С.14-16

DOI 10.24412/2709-1201-2024-3112-10-16

KAZAKİSTAN ANAYASAST NA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER ÇERÇEVESİNDE KAZAKİSTAN DEVLET YAPISININ DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİNİN ANALİZİ

NIJAT DADASHOV

Independent scholar with a Master's degree in Public Administration (Mersin University),
Baku, Azerbaijan

Abstract: *Kazakhstan, one of the Turkic Republics that gained its independence after the collapse of the Soviet Union, has emerged from an authoritarian political system. Under these conditions, democratic institutions and mechanisms were not formed in Kazakhstan until the country gained its independence. After independence, Kazakhstan, which wanted to adapt to the modern world quickly, accepted the democratic structure and made some progress in this field. In Kazakhstan, the 1993 and 1995 Constitutions were adopted to transition to a government system suitable for the post-socialist democratic regime. The current 1995 Constitution was amended five times to raise democratic standards. The first constitutional amendment took place in 1998, the second in 2007, the third in 2011, and the fourth in 2017. The fifth and final changes were made in 2022. In Kazakhstan, which was initially based on a strong executive for the head of state, the power of the parliament has increased significantly with the recent changes. As can be seen, the constitutional amendments have caused significant changes in the state structure. In this study, the state structure formed as a result of recent changes will be evaluated within the scope of the separation of powers principle.*

Key words: *Republic of Kazakhstan, Constitutional Amendment, Presidential System, Separation of Powers, Democracy*

Giriş

Kazakistan, yüzölçümü açısından dünyanın dokuzuncu, eski Sovyetler Birliği ülkelerinin ikinci en büyük ülkesidir. Ülke konum olarak Orta Asya'da yerleşmekte ve ülkenin sınır komşuları Çin, Kırgızistan, Rusya, Türkmenistan ve Özbekistan'dır. Kazakistan'ın Aral Gölü'ne ve Hazar Denizi'ne de sınırı bulunmaktadır. Kazakistan, petrol ve doğal gaz rezervleri yönünden zengindir. Kazakistan eski Sovyet Cumhuriyetleri içinde ikinci büyük petrol üreticisidir. Ülke ekonomisi büyük ölçüde petrol ihracatı gelirlerine dayalıdır.

Günümüzdeki Kazakistan Cumhuriyeti köklü bir tarihe sahip bir devlettir. 15. yüzyılın ikinci yarısında Kazakistan'da hanlıklar kurulmaya başladı. Bununla birlikte, Kazakistan'ın tek bir siyasi varlık haline gelmesi için uzun bir zaman geçmesi gerekiyordu. Kazakların tarihte kurdukları ilk devlet Nogay Hanlığıdır. Daha sonra Kazak Hanlığına dönüşen bu devlet 1847 yılına kadar Orta Asya'da tüm türk boylarının altında yaşadığı bir devlet olmuştur. 1847'de Rusya'nın hâkimiyeti altına giren Kazaklar, Çarlık Rusya'sının devrilmesiyle kısa bir süre bağımsızlık yaşasalar da 1920'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) tarafından işgal edilmişlerdir. SSCB'nin 1991 yılında dağılmasıyla Kazakistan bağımsızlığını ilan etmiştir.

Kazak ulusu Sovyetler Dönemi'nde 75 yıl boyunca Sovyet Sistemi'nin uyguladığı siyasetin etkisinde kalmıştır. Kazakistan'da Sovyet Sosyalist Rejim Dönemi'nin 1936, 1937 ve 1978 Anayasaları uygulanmış olup daha sonra Kazakistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte cumhuriyet, devlet rejimi olmuş ve bu rejime uygun bir hükümet sistemine geçiş amacıyla 1993 ve şu an yürürlükte olan 1995 Anayasaları kabul edilmiştir.

Anayasası'nın kabul edilmesinden bugüne kadar yaşanan demokratik siyasal gelişim Kazakistan Anayasası'nın belirli aralıklarla gözden geçirilmesi ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu ihtiyaçlar çerçevesinde Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası'nın beş defa değiştirildiğini belirtmek gerekir. İlk

anayasa değişikliği 1998, ikincisi 2007, üçüncüsü 2011, dördüncüsü de 2017 yılında gerçekleşmiştir. Beşinci ve son değişiklikler 2022 yılında yapılmıştır.

Yapılan anayasa değişiklikleri ilk başlarda demokratik rejim kurmayı amaçlamasına bakmayarak, sonraki dönemlerde cumhurbaşkanının yetkilerini ölçsüz biçimde artırarak, devlet yapısının otoriterleşmesine yol açmıştır. Lakin en son 5 Haziran 2022 tarihinde yapılan anayasa değişiklikleri ise Kazakistan'ın idari yapısını demokrasi açısından çok ileriye taşımıştır. Yapılan bu değişikliklerle birlikte Kazakistan'ın yönetim sistemi geçmiş SSCB'ye dahil olmuş birtakım cumhuriyetlerin şimdiki yönetim sistemlerinden önemli ölçüde farklılıklar gösterdiğinden araştırılması gereken bir sistemdir. Bu makalede Kazakistan'ın yönetim biçimi yapılan son anayasa değişiklikleri çerçevesinde incelenecektir.

Sovyetler Dönemi

Sovyetler Birliği'nin tek partili siyasal sistemi parlamenter demokrasilerden çok uzaktır. Ayrıca, çağdaş demokrasilere ait kuvvetler ayrılığı ilkesine dayalı anayasal düzenin zemini hiç olmamıştır. Sovyet döneminde Kazakistan Komünist Parti Birinci Sekreterinin elinde toplanan yasama, yürütme ve hatta yargı erklerini kontrolünde tutacak büyük yetkiler sadece Komünist Parti'nin temel ideolojik ilkeleri ve Moskova yönetimi tarafından sınırlanmıştır (KHAİRMUKHANMEDOV, 2017, s. 1433). Bu nedenle Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde (KSSC) Sovyetler döneminde oluşan yönetim yapısı parti birinci sekreterinin yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerini bütünüyle kontrol eden otoriter sistemin kurulmasına yol açmıştır.

Sovyet Sosyalist rejiminin 1936, 1937, 1978 Anayasaları kuvvetler ayrılığı fikrini dışladığı için Kazakistan bağımsızlığını ilan edinceye kadar hükümet sistemi kuvvetler birliği çerçevesinde şekillenmiştir. KSSC'de yasama, yürütme ve yargı yetkileri Yüksek Sovyet Konseyi'nin elindeydi (SERDALİYEVA, 2018, s. 28). Yüksek Sovyet Konseyi, Sovyet Dönemi'nin hem kanun yapan meclisi hem de bu kanunları uygulayan yürütme organı idi.

1990 yılında Sovyetler Birliği halk vekilleri Sovyetler Birliği Anayasası'nın 6'cı Maddesini yürürlükten kaldırarak Kazakistan'da Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin siyasal hayattaki tekeli sona erdirdi (KHAİRMUKHANMEDOV, 2017, s. 1434). Yukarıda bahsettiğimiz gibi, bu gelişmeden önce tüm yetkiler, yani yasama, yürütme ve yargı tek bir örgende, Kazakistan Yüksek Sovyet Konseyi'nin başı olan Komünist Parti Birinci Sekreterinin elinde toplanmıştı. Bu olaydan sonra Kazakistan'da yönetim sistemi değişim geçirerek yürütmenin en yüksek makamı olarak Cumhurbaşkanlığı görevi belirlendi.

Bahsedilen değişikliklerin ardınca eski komünist sistemdeki vatandaşların örgütlenmesini engelleyen yasaklar tümüyle ortadan kaldırıldı. Halkın toplumsal ve siyasal hayattaki etkinliği artarak Komünist Partiden bağımsız olarak birtakım siyasi örgütlenmeler ortaya çıkmaya başladı (KHAİRMUKHANMEDOV, 2017, s. 1435). Bu reformlar Kazakistan'da siyasal sistemin ilk kez çoğulcu demokrasiye geçişinin bir simgesi oldu.

Bağımsızlık Dönemi

Kazakistan Cumhuriyeti'nin 16 Aralık 1991 yılında "Kazakistan Cumhuriyetinin Bağımsızlığı" üzerine kabul edilen Anayasa kanununda devlet organlarının yasama yürütme ve yargı kuvvetlerinden oluştuğu kabul edilmiştir.

"Anayasa çalışmaları 1992 yılının Haziranına kadar sürdü ve 2 Haziran 1992 yılında Meclis'in onayıyla son hali kamuoyuna sunuldu. STK ve dernekler, geniş halk kitlelerinin katılımı ve katkılarıyla Anayasa taslağının son hali 28 Ocak 1993 yılında Meclis'in 12'ci oturumunda görüşüldü ve Kazakistan'ın bağımsız devlet olarak ilk Anayasası kabul edildi" (KHAİRMUKHANMEDOV, 2017, s. 1437).

1993 Anayasası'nın en önemli özelliği, kuvvetler ayrılığı ilkesi ilk kez anayasal düzeyde benimsenerek Cumhurbaşkanı yürütme erkinin başı olarak belirlenmesidir. Yasama erkini Meclis temsil etmekteydi. "Devlet yönetim sisteminde erkler arasında 'check and balance' denilen, yani keyfi yönetimin oluşmasını engelleyecek bir denetim ve den geleme mekanizması oluşturuldu"

(KHAİRMUKHANMEDOV, 2017, s. 1437). Kazakistan'ın anayasal sistemi başkanlık sistemi olarak belirlenmesine rağmen Cumhurbaşkanı'nın yetkileri hem Meclis, hem Anayasa Mahkemesi tarafından sınırlanmaktaydı

1995 Anayasası'na Göre Hükümet Sistemi

Kazakistan Anayasası'nda yürütme organı kaynağını başkanlık rejiminden almaktadır. Anayasanın 2. maddesinde ülkenin yönetim sisteminin başkanlık sistemi olduğu açıkça belirtilmektedir (BÜLBÜL, 2008, s. 69). Ancak, Anayasa'nın içeriğini inceleyecek olursak, özellikle devlet organlarının işleyişi dikkate alındığında, kuvvetler ayrılığı teorisi bağlamında hükümet sisteminin, başkanlık hükümet sistemi değil, devlet başkanının üstünlüğüne dayanan yarı-başkanlık sistemi olduğu iddia edilebilir (SERDALİYEVA, 2018, s. 39). En önemli gerekçe ise, Cumhurbaşkanı'na tanınan parlamentoyu feshetme (m.63) ve yasama yetkisinin bir yıllık süreyle devri (m.53) gibi yetkilerin mevcut olmasıdır. Lakin, klasik başkanlık sistemlerinde hükümetin parlamento önünde siyasi sorumluluğu yoktur ve devlet başkanı parlamentoyu feshetme yetkisine sahip değildir. Yukarıda bahsettiğimiz bu durum ise başkanlık rejiminden kopuşu sergilemektedir.

Yürütme

Kazakistan Cumhurbaşkanı devletin en üst görevlisi olup iç ve dış siyasetinin belirlenmesinde en önemli temel taşıdır. Yurttaşların, insan hakkı ve hürriyetlerinin simgesi ve garantörü özelliği taşımaktadır.

“Cumhurbaşkanı devlet organlarının kendi aralarında birlik ve beraberlik içinde çalışmalarını gerçekleştirmeleri ve bu organların işlemlerinden dolayı halk önünde sorumlu olmaları bakımından “hakem” rolündedir” (SERDALİYEVA, 2018, s. 45). Cumhurbaşkanı'na tanınan olan bu anayasal yetki ile birlikte onun diğer tüm organlar karşısında üstün konumda olduğu görülmektedir. Yani cumhurbaşkanı, diğer devlet organları arasında iş birliği ve dengeyi sağlayan bir merkezi güç olarak devlet organları arasındaki hiyerarşinin en tepesinde bulunmaktadır.

Cumhurbaşkanının görev ve yetkilerini düzenleyen Anayasanın 44. ve 45. maddesinin içeriği cumhurbaşkanının faaliyetlerini sınırlayacak yeterli bir denge mekanizması buldurmuyor. “Bu yüzden Kazakistan Cumhuriyeti'nde klasik başkanlık sistemi hatta Fransa'daki gibi yarı-başkanlık sisteminin var olduğunu söylemenin mümkün olmadığı iddia edilebilir” (SERDALİYEVA, 2018, s. 40).

Cumhurbaşkanı yasama organıyla ilgili birçok yetkiye sahiptir. Bu yetkiler sayesinde cumhurbaşkanı yasama organı karşısında bir üstünlük sağlanmaktadır. Bu yetkilerden en göze çarpanı cumhurbaşkanının senatoya doğrudan on beş üye atayabilme yetkisidir. Cumhurbaşkanı parlamentoyu oluşturan parlamento kamaralarının olağan ve olağanüstü seçimlerini belirler (m.44). Bazı durumlarda parlamento dağıtabilmekte ve yeniden seçim yapılmasına karar verebilmektedir. Cumhurbaşkanının isteği üzerine parlamento üye tam sayısının üçte iki çoğunluğu ile yasama yetkisi bir yıl süreyle cumhurbaşkanı'na devredilebilmektedir.

Cumhurbaşkanı yargı üzerinde de çok geniş yetkilere sahiptir. Bu yetkilere kısaca bakarsak, Anayasa Konseyi Başkanını ve iki üyesini atamak, Yüksek Mahkeme Başkanı, Yüksek Mahkeme Dairelerinin Başkanlarını Senatoya önermek, Adalet Bakanının önerisi üzerine ülkedeki diğer mahkemelerin başkan ve hakimlerini atamak, Yüksek Yargı Kurulu Başkanını atamak, Başsavcıyı atamak cumhurbaşkanının yetkileri arasında olduğunu görüyoruz. (BÜLBÜL, 2008, s. 80)

“Kazakistan hükümet sisteminin özelliklerinden birisi güçlü bir yürütme organına sahip olmasıdır. Klasik başkanlık rejiminde görülen hükümet sistemi ile Kazakistan'da uygulanan hükümet sistemi karşılaştırıldığında bazı farklar görülecektir. Farklardan ilki yürütmenin iki başlı oluşudur” (SERDALİYEVA, 2018, s. 54). Dolayısıyla yürütme kuvveti cumhurbaşkanı ile bakanlar kurulu arasında paylaşılmaktadır.

Hükümet üyesi olma konusunda yaş, eğitim, vatandaşlık, dil ve buna benzer şartlar Anayasa'da düzenlenmemektedir (SERDALİYEVA, 2018, s. 54). Hükümetin oluşumu ve yapısı konusundaki

teklifler, başbakanın atanmasını takip eden on gün içerisinde başbakan tarafından önce meclisin görüşüne daha sonra cumhurbaşkanının onayına sunulmaktadır (m.65).

Her bakan kendi yetki alanında yürüttüğü faaliyetinden dolayı başbakana karşı sorumludur (m.68). 2007 yılında yapılan anayasa değişiklikleri öncesinde hükümet sadece cumhurbaşkanına karşı sorumluydu (BÜLBÜL, 2008, s. 82).

Parlamento veya meclis, hükümete güvensizlik oyu verirse, hükümet cumhurbaşkanına istifasını sunar ve bu durumda cumhurbaşkanı istifanın kabul edilmesine ya da geri çevrilmesine on gün içerisinde karar verir (m.70).

“Devletin sosyal ve ekonomik düzenini, savunma gücünü ve güvenliği yönetmekle hükümet yükümlüdür. Hükümetin görev ve yetkileri ile ilgili olarak genel düzenleme Anayasa'nın 66. maddesinde yer almaktadır. Genel olarak hükümet devlet bütçesinin uygulanmasını sağlar, devlet bütçesinin harcamalarına ilişkin raporu meclise sunar. Hükümetin meclise kanun tasarılarını sunma yetkisi vardır ve kabul edilen kanunları uygulamakla yükümlüdür. Hükümet, yetkileri çerçevesindeki konularda bağlayıcı kararlar alabilmektedir. Hükümetin yetkileri çerçevesinde ülke genelinde geçerli olacak yönetmelik hazırlama yetkisi vardır. Bu yönetmelikler kanunlarla uyumlu olmalıdır.” (SERDALİYEVA, 2018, s. 56)

Yasama

Anayasa'ya göre Kazakistan Cumhuriyeti'nde en üst temsili yasama organı parlamentodur (m.49). Anayasa'nın 50. maddesine göre; Kazakistan Cumhuriyeti'nin parlamentosu iki kamaradan, Meclis ve Halk Asamblesi'nden (Senato) oluşmaktadır (Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası, 1995).

Kazakistan parlamentosu; 107 milletvekili Meclis ve 47 senatöre sahip Senato olmak üzere toplam 154 üyeden oluşmaktadır. Meclisteki 98 milletvekili eşit, genel, nispi temsil seçim sistemine göre beş yıllığına seçilirler. Kalan dokuz milletvekili ise Kazakistan Halklar Birliği tarafından doğrudan atanmaktadır. 47 Senato üyesinden 15'i cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır. (SERDALİYEVA, 2018, s. 58)

Kazakistan Cumhuriyeti'nin yasama organının üst kamarasını oluşturan Halk Asamblesi'nin önemli yetkilerinin atamalarla ilişkilidir (m.55). Senato, cumhurbaşkanının çeşitli devlet kademelerine yapılan önerisi üzerine Cumhuriyet Yüksek Mahkemesi, Merkez Bankası ve Milli Güvenlik Komitesinin Başkanlarının, İnsan Hakları Denetçisini, Başsavcının ve hâkimlerin seçilmeleri ile görevden alınmalarına onay vermekle yetkilidir (SERDALİYEVA, 2018, s. 59).

Meclis kanun tasarı ve tekliflerini kabul etme, parlamentoda değerlendirilmek üzere anayasal kanun tasarılarını hazırlama, çeşitli devlet görevlilerine atama, cumhurbaşkanı olağan seçimlerini ilan etme, hükümete güvensizlik oyu verme ve cumhurbaşkanını devlete ihanetle suçlama gibi görev ve yetkileri bulunmaktadır (SERDALİYEVA, 2018, s. 61).

Parlamentonun her iki kamarası Kazakistan Cumhurbaşkanı'nın teklifi üzerine Anayasa'da değişiklik yapar, devlet bütçesini, bütçe denetiminden sorumlu Denetim Komitesinin bütçesinin uygulamasına ilişkin raporlarını onaylar (m.53).

İlk (kurucu) Cumhurbaşkanının Anayasadaki Statüsü

Kazakistan'ı yirmi dokuz yıl yönetmiş Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, "Elbaşı", yani Millet Lideri statüsüne sahiptir (Kazak Cumhurbaşkanı Nazarbayev artık 'milletin lideri', 2010).

“2010 yılında kabul edilen kanuna göre ilk Cumhurbaşkanı ve onun aile mensupları hayatları boyunca dokunulmazlık hakkına sahiptir ve cezai soruşturmadan muaf tutulacaklardır. Ayrıca, kanunun 3 maddesine göre Cumhurbaşkanının banka hesaplarının gizliliği ve banka hesaplarının dokunulmazlığı Anayasal kanunla teminat altına alınmıştır. İlk Cumhurbaşkanı ve onunla birlikte yaşayan aile mensupları ilk Cumhurbaşkanı görevde iken ve görevden ayrıldıktan sonra da cezai müeyyideye tabi olmazlar, ilk Cumhurbaşkanının görev süresinde yaptığı bütün işlerinden dolayı sorguya çekilemezler, tutuklanamazlar, ilk Cumhurbaşkanı ve onunla birlikte yaşayan aile mensuplarının malvarlıklarına el konulamazlar” (KHAİRMUKHANMEDOV, 2017, s. 1445).

Bu anayasa değişikliği sayesinde Nazarbayev, cumhurbaşkanlığını bıraksa bile Milletın Lideri statüsünü koruyordu. Lakin bu statü 5 Haziran 2022 tarihinde yapılan referandumla kaldırılacaktır.

Anayasa'ya Değişiklik Yapılmasını Gerektiren Olaylar

Ülke 1990 yılından 2019 yılına kadar Nursultan Nazarbayev tarafından yönetilmekteydi. 2019 yılında Kazakistan'da cumhurbaşkanlığına Kasım Cömert Tokayev'in seçilmesine rağmen eski cumhurbaşkanı Nazarbayev yönetiminde hala etkindi. Bu durum Nazarbayev'in anayasal statüsünden kaynaklanıyordu.

Nazarbayev yirmi dokuz yıllık iktidarı süresinde demokrasiyle bağdaşmayacak birçok kararlar almıştı. Onun döneminde yapılan anayasa değişiklikleri devleti kademeli olarak otoriterleşmeye sürüklemiş ve Nazarbayev'in tek adam rejimi kurmasına olanak sağlamıştı.

Kazakistan'ın devlet yapısındaki tüm bu olumsuz özellikler halkın siyasal ve ekonomik anlamda yıpranmasına sebep olmuştu. Bu durum 2022 yılının ilk aylarında ülkede kitlesel gösterilere, daha sonrasında ise silahlı ayaklanmalara neden oldu. Olayların kontrolden çıkması sonucu Rus Barış gücü Cumhurbaşkanının isteği üzerine ülkeye müdahale etti. Bu olaylar sonucunda 225 kişi hayatını kaybetti ve bu durum, tarihe "Ocak trajedisi" olarak geçti.

Tüm bu olaylar Kazakistan'ın mevcut hükümetine devlet yapısının ve anayasanın demokratikleşmesinin vacip olduğunu gösterdi. Ayaklanmaların yatırılmasından sonra Cumhurbaşkanı Tokayev mecliste "Yeni Kazakistan" reform paketini ilan etti ve Meclis anayasa değişikliklerini içeren yasa tasarısı üzerinde çalışmaya başladı. Son olarak, bu anayasa değişiklikleri 5 Haziran 2022 tarihinde geçirilen referandumda halkın büyük çoğunluğu (%77,18) tarafından kabul edildi (Kazakistan, 'Yeni Kazakistan' için 'evet' dedi, 2022).

5 Haziran 2022 Tarihli Anayasa Değişiklikleri

Değişikliklerin ilk maddesi Cumhurbaşkanının yetkilerini kullandığı süre boyunca herhangi bir siyasi partiye üye olmamasını yasaklıyor. Söz konusu madde, Anayasa Konseyi, Yüksek Mahkeme, Merkez Seçim Komisyonu, Sayıştay başkanları ile üyelerinin yanı sıra hakimler, kolluk kuvvetleri çalışanları, millî güvenlik güçleri ile askeri personel için de geçerli olacak (KUSSAİNOVA, 2022).

Yapılan değişikliklerle cumhurbaşkanının parlamentonun üst kanadı parlamentoya atadığı milletvekili sayısı 15'ten 10'a düşürüldü. Bunların 5'i Kazakistan Halk Asamblesi tarafından önerilir. Böylece asamblenin meclise milletvekili atama fonksiyonunun kaldırılmasıyla parlamentonun alt kanadındaki milletvekili sayısı 107'den 98'e indirildi (NOGAYEVA, 2022).

Artık kanunları kabul etme yetkisi sadece parlamentonun alt kanadı olan Meclis'e aittir. Meclisin devlet bütçesini sorgulama fonksiyonu da genişletildi. Söz konusu reformla yetkilerinin genişletileceği Meclis'te tüm toplum tabakasının temsil edilmesi için karma nispi temsil sistemi uygulanacak (KUSSAİNOVA, 2022). Oluşturulan yeni seçim sistemi ile, seçmenlerin talebi üzerine çoğunluk esasına dayanan seçim çevrelerinden seçilen milletvekillerinin halk tarafından geri çağırılmasına izin verildi.

Yapılan değişikliklerden bir diğeri ise ülkenin ilk Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'e verilen özel statünün kaldırılmasıdır (NOGAYEVA, 2022). Böylelikle, N. Nazarbayev ve ailesinin sahip olduğu imtiyaz ve dokunulmazlıkları tarihe karıştı ve ilk cumhurbaşkanının görevde olduğu dönemde dahil olmak üzere soruşturulmasının önü açılmış oldu.

Aynı zamanda "başkanın yakınları, yüksek devlet görevlerinde ve kamu ortaklığındaki şirketlerin yönetiminde bulunamaz" ibaresi yeni değişikliklerle anayasaya ilave edildi.

İnsan ve vatandaşlık haklarına ilişkin bir sıra düzenlemeler yapılmıştır. Bundan böyle tüm araziler ve toprak altı servetleri Kazakistan halkına aittir. Vatandaşlar bağımsız olarak Anayasa Mahkemesine başvurabilecek. En önemli değişiklik ise ölüm cezasının anayasal düzeyde yasaklanmasıdır. (EROL, 2022)

SONUÇ

Son Anayasa değişikliklerinden evvel, Kazakistan'da doğrudan doğruya yürütmenin güçlendirilerek, meclisin rolünün zayıflatılması şeklinde ifade edilebilecek bir sistem uygulanmakta idi.

Eski hükümet sisteminde Cumhurbaşkanı makamı kuvvetler ayrılığı ilkesine aykırı bir biçimde aşırı yetkilerle donatılmış olarak devlet yönetiminin en üst kademesidir. Cumhurbaşkanı verilen meclisin feshedilmesi ve yasamanın devri yetkisi diğer başkanlık ve yarı-başkanlık sistemlerinden farklılık göstermektedir. Aynı zamanda cumhurbaşkanı yargı alanında Başsavcıyı, Yüksek Mahkeme Başkanı, Anayasa Konseyi Başkanı ve iki üyesini doğrudan ataması yargının yürütmeden asılı olmasına neden olduğu düşünülebilir. Bu da anayasanın oluşturmayı amaçladığı demokrasiyi tehlikeye düşürmekteydi.

Kazakistan'daki başkanlık sisteminin kuvvetler ayrılığı ilkesinin işlevsiz duruma getirilmesinden başka temel bir sorunu da siyasal kararların alınmasında devlet başkanının kişisel ilişkilerinin, aile bağlarının ve iş adamlarına olan yakınlıklarının büyük rol oynamasıdır. Devletin yönetilmesindeki başlıca pozisyonlar, lider tarafından aile üyeleri, aile dostları, iş adamları arasında paylaştırılmış durumdaydı. "Bu durum genelde aile-akrabalık ve bölgesel ilişkiler temelinde oluşmuş bulunan klanlar tarafından şekillenir" (KHAİRMUKHANMEDOV, 2017, s. 1447). Bu durum ülkenin demokratikleşmesi ve devlet yönetiminin kurumsallaşması açısından temel sorunlardan biriydi.

Değişikliklerle birlikte "süper başkanlık" yönetim biçiminden güçlü bir parlamentoya sahip başkanlık sistemine geçildiğini görüyoruz. "Yeni Kazakistan" adı altında yürütülen reformların başında yer alan bu husus, önceki referandumların aksine cumhurbaşkanının yetkilerini önemli ölçüde sınırlandırıyor.

Yapılan değişikliklerle cumhurbaşkanının yasama üzerinde etkisi azaltılmıştır. Eskiden cumhurbaşkanı parlamentoya 15 üye atayabiliyorsa, şimdi bu sayı 10'a düşürülmüştür. Aynı zamanda Cumhurbaşkanı yetkilerini kullandığı süre boyunca herhangi bir siyasi partiye üye olması yasaklandı. Söz konusu madde ile, Sovyetler dönemindeki gibi ülke yönetiminin tümüyle tek bir partinin tekeline geçmesinin karşısı alınmıştır.

Artık kanunları kabul etme yetkisi sadece parlamentonun alt kanadı olan Meclis'e aittir. Meclisin devlet bütçesini sorgulama fonksiyonu da genişletilmesi sonucu yasamanın yürütmeyi etkili biçimde denetlemesi sağlanmıştır.

Değişikliklerin getirdiği yeniliklerden bir diğeri seçimlerle ilgilidir. Kurulduğu dönemden beri Kazakistan'da genel seçimler nispi temsil sistemi ile gerçekleştiriliyordu. Lakin değişikliklerden sonra ülkede karma seçim sistemi uygulanacak. Bu değişikliğin ilgi çekici yanı ise, çoğunluk esasına dayanan seçim çevrelerinden seçilen milletvekillerinin halk tarafından geri çağrılabilmesidir.

Referandumda yapılan bir diğer değişikliklerle Anayasa'ya, "başkanın yakınları, yüksek devlet görevlerinde ve kamu ortaklığındaki şirketlerin yönetiminde bulunamaz" maddesi (m.43) ilave edilmiştir. Bu maddenin ilave edilmesi ile geçmiş Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi Kazakistan'da da kronik hal almış nepotizmin karşısı alınması amaçlanmıştır. Bu konuyla bağlantılı olan diğer değişiklik ise ilk cumhurbaşkanı Nazarbayev'in anayasadaki statüsünün kaldırılmasıdır.

Sonuç olarak totaliter Sovyetler döneminde hiçbir demokratik kurumun oluşmadığı, bağımsızlık kazandıktan sonra 29 yıl süren Nazarbayev iktidarı döneminde de ilk başlarda kurulmaya çalışılan kuvvetler ayrılığı ilkesine dayalı demokratik rejimin, iktidarının ilerleyen dönemlerinde yozlaşarak dahada otoriterleştiğini gözlemlediğimiz Kazakistan'da yapılan son anayasa değişiklikleri Kazakistan'ın demokrasi yolunda önemli ilerlemesidir. Sınırsız denilebilecek kadar çok yetkilerle donatılmış cumhurbaşkanının yetkilerinin bazılarının kısıtlanması, bazılarının ise yasama organına devredilmesi kuvvetler ayrılığı ilkesinin güçlendirilmesi açısından olumlu değişikliklerdir. Lakin yapılan son anayasa değişikliklerine rağmen anayasada demokratik olmayan, kuvvetler ayrılığı ilkesine aykırı bazı maddeler halen varlığını sürdürmektedir. Bu durumun iktidarda olan Cumhurbaşkanı Tokayev'in ilan ettiği "Yeni Kazakistan" reformları ile gelecekte çözüme kavuşturulması beklenilmektedir.

KAYNAKÇA

1. BÜLBÜL, M. (2008). Kazakistan Cumhuriyetinde Yürütme ve Yasama Fonksiyonu. *Yasama Dergisi* Sayı: 8, 65-101.
2. EROL, M. S. (2022, Nisan 12). Yeni Kazakistan: Yenilenme ve Modernizasyon Yolu. ANKASAM: <https://www.ankasam.org/yeni-kazakistan-yenilenme-ve-modernizasyon-yolu/> adresinden alındı
3. Kazak Cumhurbaşkanı Nazarbayev artık 'milletin lideri'. (2010, Mayıs 2010). BBC Türkçe: https://www.bbc.com/turkce/ig/haberler/2010/05/100513_nazarbayev adresinden alındı
4. Kazak uzmanlar Tokayev'in 'Yeni Kazakistan' politikasını değerlendirdi. (2022, Ocak 30). TRT Haber: <https://www.trthaber.com/haber/dunya/kazak-uzmanlar-tokayevin-yeni-kazakistan-politikasini-degerlendirdi-650245.html> adresinden alındı
5. Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası. (1995, Ağustos 30).
6. Kazakistan, 'Yeni Kazakistan' için 'evet' dedi. (2022, Haziran 6). Cumhuriyet Gazetesi web sayfası: <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/kazakistan-yeni-kazakistan-icin-evet-dedi-1944020> adresinden alındı
7. Kazakistan'da 'Süper Başkanlık' yönetim sistemi sonlandırılıyor; 'Güçlü Parlamento' öne çıkacak. (2022, Mart 16). Euronews: <https://tr.euronews.com/2022/03/16/kazakistan-da-super-baskanl-k-yonetim-sistemi-sonland-r-l-yor-guclu-parlamento-one-c-kacak> adresinden alındı
8. KHAİRMUKHANMEDOV, N. (2017). Kazakistan Cumhuriyeti'ndeki Başkanlık Sisteminin yapısal özelliği ve sorunları. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, sayı 3(5), 1432-1451.
9. KONCA, K. A. (2012). KAZAKİSTAN: Ülke Raporu. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
10. KUSSAİNOVA, M. (2022, Haziran 6). Kazakistan'da anayasada değişiklik öngören referandumda 'evet' oyu çıktı. Anadolu Ajansı web sitesi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kazakistan-da-anayasada-degisiklik-ongoren-referandumda-evet-oyu-cikti/2606454> adresinden alındı
11. NOGAYEVA, A. (2022, Haziran 8). Kazakistan'da referandum: "Yeni Kazakistan" dönemi. Anadolu Ajansı web sitesi: <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/kazakistanda-referandum-yeni-kazakistan-donemi/2608339> adresinden alındı
12. SERDALİYEVA, A. (2017). 10.03.2017 tarihli ve 51-VI 3PK sayılı kanunla 1995 Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası'nda yapılan değişikliklerin yasama ve yürütme organları çerçevesinde incelenmesi. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt XXI, Sayı 1-2, 1 - 42.
13. SERDALİYEVA, A. (2018). 1995 Anayasası'na göre Kazakistan hükümet sistemi. *Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
14. WOOD, C. (2022, Mayıs 9). What's in Kazakhstan's Constitutional Referendum? *The Diplomat*: <https://thediplomat.com/2022/05/whats-in-kazakhstans-constitutional-referendum/> adresinden alındı

DOI 10.24412/2709-1201-2024-3112-17-21
УДК 323.1

РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМ СОХРАНЕНИЯ КАЗАХСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В СЕВЕРНЫХ РЕГИОНАХ КАЗАХСТАНА

УТЕГЕНОВ МАРАТ ЗЕННАТОВИЧ
ЖАНАЛИНОВ АНУАР НУРЛАНОВИЧ

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау

***Аннотация.** В статье рассматриваются актуальные проблемы сохранения казахской идентичности в северных регионах Казахстана в контексте модернизации общества. Анализируются факторы, влияющие на этнокультурное наследие, языковую политику, традиции и ценности казахского народа в условиях трансформации. Авторы уделяют внимание культурной интеграции, воспитанию патриотизма, а также развитию образовательных и медийных стратегий для поддержания национальной самобытности.*

***Ключевые слова:** казахская идентичность, этнокультурное наследие, северные регионы Казахстана, модернизация, языковая политика, национальная самобытность, патриотизм, культура, традиции.*

Сохранение национальной идентичности в эпоху глобализации задача, требующая комплексного подхода и глубокого понимания исторических, культурных и социальных факторов. Для Казахстана, как многонационального государства с уникальной историей, сохранение казахской идентичности является не только вопросом культурной самобытности, но и основой укрепления национального единства. Особое значение эта проблема приобретает в северных регионах страны, где на фоне демографических и экономических изменений усиливается необходимость поддержания традиций, языка и культуры казахского народа.

Северные регионы Казахстана характеризуются особым этнокультурным составом и историческим наследием. Здесь тесно переплетаются элементы казахской традиционной культуры и влияния, принесенные соседними народами и историческими процессами, такими как индустриализация и урбанизация. Эти особенности создают как уникальные возможности для культурного обмена, так и вызовы, связанные с возможной утратой идентичности. В этом контексте важным становится анализ механизмов и стратегий, которые могут способствовать укреплению казахской идентичности в данных условиях.

Настоящая статья направлена на исследование путей решения проблемы сохранения казахской идентичности в северных регионах Казахстана. В ней сделан акцент на анализе современных вызовов, выявлении факторов, способствующих укреплению национальной самобытности, а также разработке практических рекомендаций, способных повысить эффективность работы в этом направлении.

Сохранение казахской идентичности в условиях модернизации является одной из приоритетных задач для северных регионов Казахстана. Учитывая результаты проведенного анкетирования, а также особенности региона, необходимо разработать комплекс мер, направленных на решение выявленных проблем среди населения, которые были выявлены при помощи анкетирования.

Меры должны учитывать не только глобальные процессы, а также локальные особенности, обеспечивая сохранение и адаптацию национальных традиций к современным условиям. Для начала на рисунке 1 рассмотрим основные пути их решения.

Рисунок 1 – Основные пути решения выявленных проблем

Так, одной из ключевых задач в сохранении и укреплении казахской идентичности является развитие казахского языка как основного инструмента национальной самобытности. Язык играет центральную роль в формировании культурного наследия и передачи традиций из поколения в поколение. В условиях глобализации и модернизации, когда традиционные ценности сталкиваются с вызовами современных изменений, казахский язык становится не только средством общения, но и символом национального единства и самосознания.

Казахский язык имеет уникальное значение для северных регионов Казахстана, где проживает полиэтническое население. Здесь его развитие помогает сохранять культурное многообразие и способствует интеграции разных этнических групп, формируя гармоничное сообщество. Однако уровень использования и популярности казахского языка в этих регионах всё ещё оставляет желать лучшего, что требует дополнительных усилий со стороны государства и местных органов власти.

Образовательная система играет ключевую роль в этом процессе, начиная с детских садов и школ и заканчивая высшими учебными заведениями. Необходимо не только увеличить количество часов, отводимых на изучение казахского языка, но и обеспечить доступ к

современным и качественным учебным материалам, а также внедрить интерактивные методы обучения, создавая прочную базу для формирования уважения к языку с раннего возраста.

Ещё одним важным аспектом является популяризация казахского языка через медиа, искусство и культурные мероприятия. Телевизионные программы, фильмы, подкасты и театральные постановки на казахском языке могут способствовать его восприятию как неотъемлемой части повседневной жизни. Организация конкурсов, фестивалей и других общественных мероприятий на казахском языке вовлекает население и укрепляет его связь с культурой.

Цифровизация также играет огромную роль в развитии казахского языка. Современные технологии, такие как мобильные приложения, онлайн-платформы и образовательные ресурсы, делают процесс изучения языка более доступным и привлекательным, особенно для молодёжи. Эти инструменты позволяют преодолеть географические барьеры и способствуют более широкому распространению языка, включая сельские и отдалённые районы.

Таким образом, развитие казахского языка требует комплексного подхода, который включает в себя меры в области образования, культуры, цифровизации и государственной поддержки. Только сочетание этих усилий может гарантировать, что казахский язык останется ключевым элементом национальной идентичности в условиях модернизации и глобализации.

Для этого необходимо усилить роль казахского языка в системе образования, начиная с детских садов и заканчивая вузами. Важно внедрить современные технологии обучения, включая онлайн-платформы, мобильные приложения и интерактивные курсы, которые делают изучение языка доступным и привлекательным для молодёжи отраженные в таблице 1.

Таблица 1. Основные направления развития казахского языка

№	Направление	Меры	Ожидаемый результат
1.	Образование	Увеличение часов, поддержка учителей, создание материалов	Повышение качества изучения языка
2.	Цифровизация	Создание приложений, онлайн-курсов, голосовых ассистентов	Широкий доступ к современным инструментам обучения
3.	Популяризация	Конкурсы, фестивали, медийные кампании	Рост интереса к языку
4.	Международная поддержка	Культурные обмены, центры за рубежом	Расширение признания казахского языка

Благодаря рассмотренным мерам в таблице 1 будет обеспечен комплексный подход к развитию казахского языка, который охватывает ключевые направления – образование, цифровизацию, популяризацию и международную поддержку. На следующем рисунке 2 рассмотрены основные меры для развития казахского языка.

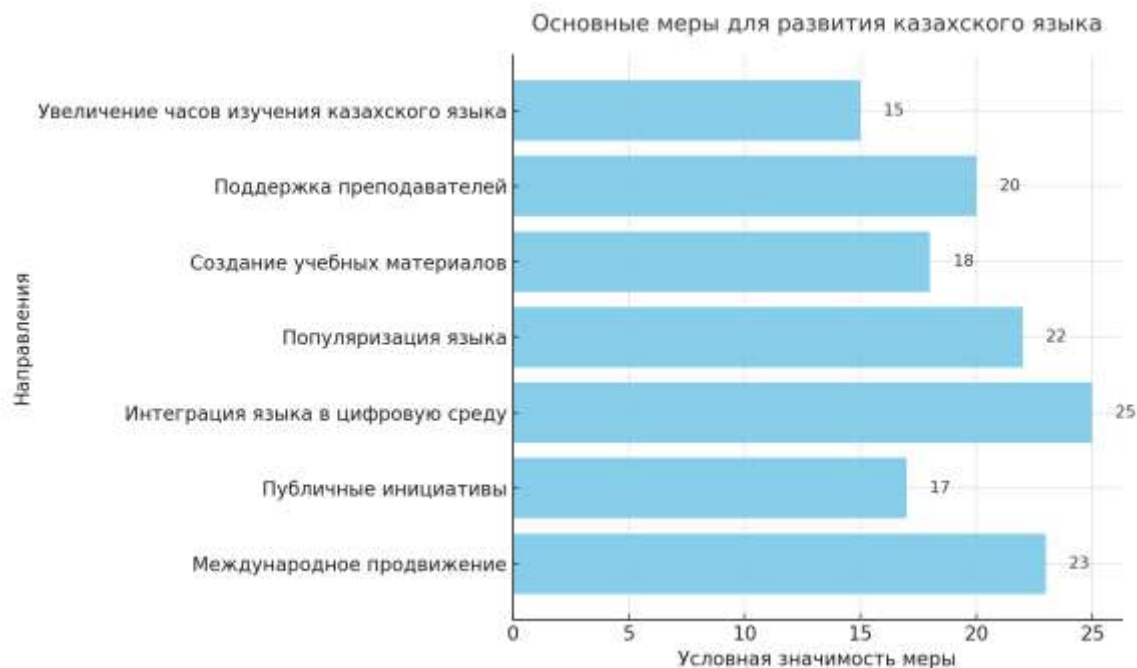

Рисунок 2 – Основные меры для развития казахского языка
Примечание: [разработано автором]

Предложенные рекомендации способствуют не только повышению качества изучения языка и доступности образовательных материалов, но и созданию современных условий для его использования в повседневной жизни.

Применение цифровых технологий, таких как приложения и онлайн-курсы, расширяет доступ к изучению языка, особенно для молодёжи и жителей отдалённых регионов. Популяризация через конкурсы и фестивали формирует интерес к языку и укрепляет связь населения с национальной культурой. Международная поддержка через культурные обмены и центры за рубежом способствует признанию казахского языка на глобальном уровне, поднимая престиж национальной идентичности. Предложенные меры позволят значительно усилить позиции казахского языка, сделать его неотъемлемой частью общественной жизни и важным инструментом сохранения и укрепления национальной идентичности.

Культурные мероприятия играют важную роль в сохранении идентичности. Регулярное проведение национальных праздников, фестивалей, выставок и театральных постановок на казахском языке способствует укреплению культурных связей между поколениями. Важно, чтобы эти мероприятия проводились не только в городах, но и в сельских районах, где традиции более уязвимы перед вызовами глобализации.

Особое внимание следует уделить работе с молодёжью. Молодое поколение является основным носителем и продолжателем традиций, поэтому важно создать для них возможности для самореализации в культурной и социальной сферах. Организация молодёжных клубов, тематических лагерей и образовательных программ на казахском языке может стать хорошей основой для их вовлечения в процесс сохранения идентичности.

Не менее важным является развитие местной инфраструктуры, связанной с культурной сферой. Строительство и реконструкция домов культуры, библиотек, музеев, а также создание мобильных культурных центров, которые могли бы работать в отдалённых сельских районах, способствуют доступу населения к культурным ресурсам.

Интеграция казахской культуры в глобальный контекст также может помочь в её сохранении. Проведение международных мероприятий, участие в культурных обменах и продвижение казахской культуры за рубежом создают новые возможности для укрепления национальной идентичности. Например, развитие туризма, связанного с казахскими традициями, может стать мощным драйвером популяризации культуры.

Медиа и цифровые технологии играют важную роль в формировании идентичности. Создание качественного контента на казахском языке — фильмов, сериалов, образовательных видеороликов, а также активное использование социальных сетей для продвижения национальных ценностей — способствуют укреплению идентичности среди молодёжи.

Образовательная система должна быть интегрирована в процесс сохранения идентичности. В школьные программы необходимо включать курсы по изучению казахской культуры, истории, традиций и языка. Важно также подготовить квалифицированных педагогов, которые могли бы эффективно преподавать эти дисциплины.

Для успешной реализации всех предложенных мер требуется сотрудничество между различными структурами — государственными органами, местными властями, образовательными учреждениями, общественными организациями и бизнесом. Только такой комплексный подход позволит достичь устойчивых результатов в сохранении и развитии казахской идентичности.

Финансовая поддержка играет важную роль в реализации этих мер. Необходимо предусмотреть финансирование из государственного бюджета, а также привлекать частные инвестиции и международные гранты. Прозрачное распределение средств и контроль за их использованием обеспечат эффективность реализации программ.

Сохранение казахской идентичности в северных регионах Казахстана требует не только локальных решений, но и учёта международного опыта. Изучение практик других стран, успешно реализовавших программы сохранения национальной идентичности, может дать полезные идеи для адаптации в казахстанских условиях.

Таким образом, сохранение казахской идентичности - это многоаспектная задача, которая требует комплексного подхода. Успех её решения зависит от слаженной работы всех участников процесса, а также от готовности общества принять новые вызовы и адаптироваться к изменяющимся условиям, сохраняя при этом свои корни и традиции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кулсариева А.Т., Шайгозова Ж., Султанова М. Один народ – разные судьбы: Казахстан в поисках культурной идентичности. Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии. Алматы, 2024. Том 49, №4. 76–86. Издательство КазНУ. 11 с.
2. Гирш О.Л. Казахстанская идентичность в условиях глобализации: проблемы и перспективы. Алматы: Издательство «Экоцентр», 2022. 145 с.
3. Сейтказиева Г.Н., Нурпеисов А.Е. Национальная идентичность в условиях модернизации Казахстана. Астана: Издательство «Фолиант», 2020. 220 с.
4. Баймагамбетов А.К. Идентичность и модернизация в современном Казахстане. Караганда: Издательство «Университетское», 2019. 192 с.
5. Нурланова К.Ш. Толерантность и национальная идентичность: вызовы XXI века. Алматы: Издательство КазНУ, 2021. 180 с.
6. Жанузаков А.Т. Историко-культурные аспекты формирования казахской идентичности. Алматы: Издательство «Культурное наследие», 2017. 160 с.
7. Кабдолов Р.Ж. Роль этнической идентичности в культурной модернизации Казахстана. Астана: Издательство «Академия», 2019. 190 с.

DOI 10.24412/2709-1201-2024-3112-22-25

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР МЕН ТОПТАР АРАСЫНДАҒЫ ҚАҚТЫҒЫСТАР

АШЕКЕЕВА ҚҰРАЛАЙ НЕСІПБЕККЫЗЫ

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті,
философия ғылымдарының кандидаты
Алматы, Қазақстан

АШЕКЕЕВА НҮРШАРХАН НЕСІПБЕККЫЗЫ

Илияс Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің доценті,
саяси ғылымдарының кандидаты
Талдықорған, Қазақстан

Аннотация. Бұл зерттеуде тұлғалар арасындағы қақтығыстар себептері, түрлері мен оны шешу әдістері талданған. Мәтінде объективті және субъективті факторлардың ролі, тұлғалардың қарама-қайшылықтары және оларды шешудің түрлі жолдары сипатталған. Зерттеу нәтижесінде қақтығыстарды түсіну мен оны шешудің тиімді әдістері анықталды.

Кілттік сөздер: тұлғалар арасындағы қақтығыс, объективті факторлар, субъективті факторлар, қарама-қайшылық, қақтығыстарды шешу, компромисс, дискуссия, бәсекелестік.

Бүгінгі ғалымдар мен зерттеушілердің назарына түсетін маңызды салалардың бірі – тұлғалар арасындағы қақтығыстар мәселесі. Тұлғалар арасындағы қақтығыстар социомәдени, экономикалық, саяси және тұрмыстық салалардағы қоғамдық қатынастардан басталып, адамдардың жеке мүддесі мен қажеттілігіне тікелей байланысты. Бұл зерттеу тұлғалардың қақтығыс ахуалдарының себептері мен шешу әдістерін талдауға арналған.

Тұлғалар арасындағы қақтығыс тіршіліктің әртүрлі саласында кездесетін көрініс. Бұл қақтығыстарды жаңа бақыттағы зерттеулер адамдардың үйлесімді қарым-қатынас орнатудағы мүмкіндіктерді айқындайтын шешімдерді табуға мүмкіндік береді.

Тұлғалар арасындағы қақтығыстарды, тұлғалардың өзара байланысы кезіндегі қақтығыстар, өмірдің әртүрлі салалары мен сфераларында болуы мүмкін (экономикалық, саяси, өндірістік, социомәдени, тұрмыстық және т.б.). Бұл қақтығыстың себептері мейлінше әртүрлі (қоғамдық көліктегі ыңғайлы орыннан бастап, мемлекеттік құрылымдағы президент тағына дейін). Өзге әлеуметтік қақтығыстар сияқты мұнда да объективті және субъективті сәйкес келмейтін, қарама-қайшы мүдде, қажеттілік, мақсат, құндылық, қабылдау, баға, пікір, іс-әрекет әдісі және басқалар туралы айтуға болады.

Қақтығыстардың пайда болуына объективті факторлар потенциалды мүмкіндік береді. Мысалы, жаңа белгіленген бөлім бастығының орны, осы орынға келгісі келетін екі қызметкердің арасындағы қақтығысқа себеп болуы мүмкін. Қақтығыстың потенциалды мүшелерінің арасындағы қоғамдық қатынастарды, қақтығыстың басталған уақытында шартты түрде объективті деп есептеуге болады.

Тұлғааралық қақтығыстың субъективті факторлары, жеке тұлғаның өзіндік ерекшеліктерінің негізінде қалыптасады (әлеуметтік-психологиялық, физиологиялық, дүниетанымдық). Бұл факторлар, жоғары деңгейде, тұлғааралық қақтығыстардың даму және шешілуі және оның салдарларын анықтайды.

Тұлғааралық қақтығыстар алғаш көріскен адамдар мен қатар, бұрынан араласатын адамдардың арасында жаңа болып жатады. Екі жағдайда да адамдардың байланысында, қарсыласы немесе әріптесін қалай қабылдауы басты орын алады. Тұлғалардың бірін-бірі

қабылдауы күрделі құрылым әлеуметтік психологияда субъектілердің бірін-бірі қабылдау процесс рефлекциясы үш позицияда болады:

1. Субъектінің өзі, нағыз өмірде ол қандай.
2. Субъект, өзін-өзі қалай көреді.
3. Субъект, оны басқалар қалай көрсетеді.

Субъектілердің ара-қатынасынан өзге субъект рефлекциясының тарапынан біз де осы үш позицияны көреміз. Нәтижесінде субъектілердің бірі-бірін еселенген, айналы өзара көрініс пайда болады.

Адамды басқаша қабылдауын бар стереотиптерге жиі кедергі келтіреді. Мысалы, бір адамға белгілі бір шенеунікке байланысты, жүрексіз бюрократ деген пікір қалыптасады.

Ал, өз кезегінде шенеунікте себепсіз ерекше жеңілдіктер сұраушы туралы жағымсыз пікірлер қалыптасуы мүмкін. Осы екі адамның арақатынасы кезінде нағыз адамдар емес, белгілі әлеуметтік түрдегі жасанды образдар өзара байланысқа түседі.

Жанындағы адам туралы қате пікір, тұлғааралық өзара байланысты өзгертіп, қақтығыстардың пайда болуына әкелуі мүмкін.

Қақтығыс жағдайларда оппоненттердің өзара қате пікірде болуы олардың арасын ушықтырып, тұлғааралық қақтығыстарды шешу мен қалыпқа келтіруді қиындатады.

Тұлғааралық қақтығыстардың көбіне-көп басты себебі – түсінбеушілік. Бұл құбылыстар мен фактілерді әртүрлі түсінуден қалыптасады. Адамдар түсінігі әртүрлі тіпті қарама-қайшы да болады сондықтан, бұны табиғи құбылыс деп түсініп, соған орай, адамдармен қақтығысқа емес керісінше түсінісу керек. Көпшілікпен байланысқа түсе отырып, адам бәрінен бұрын өзінің жеке мүддесін қорғайды және бұл қалыпты жағдай. Ал, осы арада туындаған қақтығыстар мақсатқа жету жолына кедергі болады. Сонымен қатар, жеке индивидке қақтығыс табиғаты қаншалықты маңызды болса, соншалықты оның қақтығысқа бейімделуін – яғни байқалып отырған қақтығыста белгілі жағдайда өзін-өзі ұстауы мен дайындығын көруге болады. Ол тараптардың эмоционалдық қалыптасуы мен мүдде, ойларын да қамтиды.

Тұлғааралық байланыстарда, қарсыластардың жеке қасиеттері – басты роль ойнайды. Сонымен қатар, тұлғааралық қақтығыстардың дамуында әлеуметтік, әлеуметтік-психологиялық ортаның да әсерін естен шығармау керек. Тұлғааралық қақтығыстарда индивидтер тек жеке мүдделерін қорғау үшін емес, сонымен қатар олар белгілі бір топтың, институттың, ұйымның тіпті қоғамның да мүддесін қорғауы мүмкін. Мұндай тұлғааралық қақтығыстарда күрестің басталуы немесе келісімге келу мүмкіндігі қарсыластар өкілдік етіп тұрған осы әлеуметтік топтардың қақтығыс жағдайларына байланысты.

Мүдделер мен мақсаттардың қақтығысынан туып отырған тұлғааралық қақтығыстардың барлық себебінің үш негізгі түрін бөліп көрсетуге болады.

Біріншісі – бір тараптың мүдделері мен мақсаттарын жүзеге асыруы тек қарсыласының мүддесін аяққа басу ғана арқылы ғана жүзеге асатын, принципиалды қақтығыстар.

Екіншісі – материалдық, рухани, моральді қажеттіліктер мен мүдделерге қатыссыз тек адамдар арасындағы байланыс формасына тәуелді қақтығыстар.

Үшіншісі – негізсіз айтылған ақпараттар негізінде немесе жағдайлар мен фактілерді дұрыс түсінбеушіліктен туындайтын, жалған қарама-қайшылықтар.

Тұлғааралық қақтығыстар мынадай формаларда көрініс беруі мүмкін:

- Бәсекелестік – басым болуға тырысушылық.
- Дауласу – ортақ мәселелерді шешудің тиімді жолын табуға байланысты келіспеушілік.
- Дискуссия – даулы мәселерді талқылау.

Қарсыластардың қақтығыстар әрекеттерінің әдістеріне және қақтығыс себебіне қарамастан, тұлғааралық қақтығыстарды шешудің төмендегідей жолдары болуы мүмкін:

1. Тараптардың бірі туындаған қарама-қайшылықты байқамаған жағдай танытса, қақтығысты шешуден бас тарту.

2. Тараптардың бірі өзіне қойылған кемшіліктермен келіссе немесе өзін-өзі ақтауға тырысқан жағдайда, қарама-қайшылықтарға баса мән бермеу.

3. Компромисс – екі тараптың да келісімге келуі.

4. Шиеленіс эскалациясы – немесе қақтығысты үлкен қарама-қайшылық кезінде тоқтату.

5. Конфликтіні тоқтатудың күш қолданушы түрі – бір тарап немесе екі тараптың да қарама-қайшылықтан шығуда күш қолдануы.

Конфликт жағдайында дағдарыстан шығу жолын іздегеннен де оны болдырмаудың жолдарын қарастыру керек. Оның бірі қақтығыс жағдайларды шеттету болып табылады. Осы әдіске сәйкес өз мүддемізге қатысы жоқ және оны шешуге сіздің қатысуыңыз міндетті емес мәселелерден бас тарту керек.

Егер тұлғааралық қақтығыстардың алдын-алу мүмкін болмаса онда, оны шешу мен қалпына келтіру мәселесі туындайды. Осы бағыттағы алғашқы қадам-тұлғааралық қарама-қайшылықтарды мойындау болып табылады. қарсыластардың бірі туындаған проблеманың себебін толық деңгейде түсінбейтін жағдайлар кездеседі. қарама-қайшылықтың бар екендігін тараптардың екеуі де түсінген уақытта дауласу табиғатын анықтап, өзара кінәлаудың шегін белгілеп, тараптардың көзқарасын нақтылау керек. Мұның барлығы - қақтығыстардың келесі стадиясын ашады яғни, оны шешудің жолдарын бірігіп іздеуге мүмкіндік береді.

Қақтығыс жағдайынан шығуды бірігіп іздеуде, бірқатар шарттарды сақтауды керек етеді. Мысалы: қақтығысты бастау үшін формальді сылтаудан қақтығыстардың нақты себебін бөліп алу керек.

Жеке эмоцияларға емес, бар мәселерге көңіл аудару керек.

Өзге даулы жағдайлар мен фактілерге көңіл аудармай тұрып, осы қақтығыстардың себебі болған мәселені тез арада шешу керек.

Қақтығыстарды шешудің жолдарын іздеуде тараптардың тең қатысуына жағдай жасау керек.

Өзара сенім мен іскерлік климатын жасау.

Қақтығыстарды шешу жолындағы маңызды кезең тараптардың оны шешуге дайындығының болуы. Қақтығыстарды дұрыс шешу үшін екі тарапта да оны шешуге деген ынта болуы керек. Мұндай ынтаны тек бір тарап қана танытатын болса мұның өзі келесі тараптың ынта танытуына себеп болады. Тұлғааралық қақтығыстарда қақтығысты шешуге бірінші болып қадам басу өте қиын. Себебі әр адам келесі қарсыласының бас игенін қалайды. Сондықтан да бір тараптың қақтығысты шешуге дайын болуы, жалпы қақтығысты шешуде маңызды роль атқаруы мүмкін.

Енді, топаралық байланыстарда туындайтын қақтығыстарды қарастырып көрейік.

Топаралық қақтығыстар – жеке топтардың арасындағы қарама-қайшылықтардың туындауынан пайда болған қақтығыс. Бұл қақтығыстар әр-түрлі себептерге негізделуі мүмкін. Мысалы, шектеулі ресурстар үшін күрес, басымдыққа ұмтылу, қажеттілікті қанағаттандыру және т.б. Бұл қарама-қайшылықтың барлығы қақтығыстардың басқа түрлері үшін де тән. Дегенмен топаралық қақтығыстардың өзара ерекшеліктері де бар.

Топаралық байланыстар негізінде әлеуметтік бірлік және әлеуметтік салыстырулар сияқты түсініктер жатыр. Бұл түсініктер адамдардың өз тобын өзге топтардан бөлінуін көрсетеді. Салыстыру мен қарама-қарсы қою арқылы жеке тұлғалар өздерін белгілі бір әлеуметтік қауыммен байланыстырады және топшілік қатынастарда тұрақтылықты қамтамасыз етеді.

Топаралық қақтығыстар топшілік байланыстар мен қатынастардың нығаюына, сыртқы жаулармен күресте мүшелердің бірігуіне мүмкіндік береді.

Қақтығысқа түскен топтар ішкі бірлікті бұзушыларға төзімсіз қарайтындығымен ерекшеленеді.

Сыртқы күштерге қарсы бірігу құбылысын топшілік бірлікті сақтау мен жеке билігін нығайту үшін үлкен әлеуметтік қауымдастықтар мен топтың лидерлері қолданады. Көп жағдайда мұндай «саясат» авторитарлы басқару жүйесіндегі жабық қоғамдарға тән.

Демократиялық басқару әдісіндегі ашық топтарда теңдік қақтығыс жағдайлардың көптігі мен оларды шешу механизмі мен тәсілдерінің әртүрлілігі топшілік теңдікті сақтайды. «Икемдік құрылымдық жағдайда әртекті ішкі қақтығыстар бір-біріне әрдайым қосылып топтың бір бағытта бөлінуіне жол бермейді».

Қоғамдағы топтардың өзара байланысы әртүрлі негіздерде құрылуы мүмкін. Топтар бір-біріне қатысты бейтараптық сақтауы мүмкін; іскерлік байланыс негізінде қызметтерді белгілі бір саласы мен түрлерінде бәсекелес болуы; бірін-бірі жою үшін үздіксіз күрес жүргізу.

Нарықтық жағдайларда топтық және жеке өмір сүрудің тактикасы мен стратегиясы топаралық бәсеке мен ресурстар үшін күресті көрсетеді. Әсіресе бұл күрес нормалар, құндылықтар, билікке, меншікке және моральды принциптерге деген көзқарас өзгерген ірі әлеуметтік-саяси, экономикалық және социомәдени өзгерістер кезінде шиеленіседі. Мұндай кезеңдерде ресурстарды бөлу мен қайта бөлуге арналған күрес, ережелер мен моральсыз ашық «бәрінің бәріне қарсы соғысына» айналады.

Осы айтылғандардан топаралық қақтығыстардың жағымды да, жағымсыз да жағын көруге болады. Зиммель көрсеткен қақтығыстардың топшілік бірлікті сақтаушы қызметі де осы топаралық қақтығыстарда көрініс табады.

Сондықтан да, сыртқы ортамен күресте топаралық қақтығыстардың атқару міндеті де зор. Жалпы тарихта болсын күнделікті өмірде болсын бұл көрініс беретін құбылыс.

Тұлғалар арасындағы қақтығыстар әлеуметтік, мәдени, саяси және тұрмыстық салалардағы оқиғаларды терең түсінуге мүмкіндік береді. қақтығыстарды түсіну және оны дұрыс шешу адамдар арасындағы өзара түсіністікті нығайтуға және қарым-қатынасты жақсартуға ықпал етеді. Зерттеу барысында қақтығыстарды шешуге бағытталған әдістер мен тәсілдер қарастырылды. Бұл әдістер қақтығыстардың алдын алу және оны шешу мүмкіндіктерін анықтауға бағытталған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ ТІЗІМІ:

1. Зиммель Г. Конфликт. М. 2001. 78-79 бет.
2. Преториус Р. Теория конфликта // Полис 1991 г. №5
3. Козер Л. Функции социального конфликта М.2000, 56-57 бет.
4. Фишер Р., Юри У. Путь к согласию или переговоры без поражения М. 1992, 28 бет.
5. Корнелиус Х., Фейр Ш. Выиграть может каждый. Как разрешать конфликты М. 1992.
6. Пути разрешения и урегулирования конфликта Сорос-фонд, 2000, 15-16 бет.

DOI 10.24412/2709-1201-2024-3112-26-32

УДК 551.521.3,551.583

“ХУДОЖЕСТВЕННОЕ НАСЛЕДИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА XI-XII ВЕКА: ЗНАЧЕНИЕ ЗООМОРФНЫХ МОТИВОВ В КЕРАМИКЕ”

ГАСЫМОВА НИГЯР АЛИ

Научный сотрудник научно-исследовательской лаборатории «История материальной культуры Азербайджана» Бакинского Государственного Университета, Баку, Азербайджан

БАГИРОВ ЭЛЬШАД АЛТАЙ

Старший лаборант научно исследовательской лаборатории «История материальной культуры Азербайджана» Бакинского Государственного Университета, Баку, Азербайджан

Аннотация: В статье рассматриваются особенности средневековой керамики Азербайджана XI–XIII веков на основе материалов, найденных археологом Салехом Газиевым с 1959 по 1960. Особое внимание уделено зооморфным орнаментам, символике изображений и технологическим аспектам производства. Анализируется роль животных мотивов в контексте культурных и религиозных традиций исламского мира, а также их связь с местными ремесленными школами, тюркское и персидское традиционное влияние. Приведены данные о применении цветных глазурей и техники декорирования, что свидетельствует о высоком уровне художественного мастерства того времени. Используются методы сравнительного анализа, стилистической классификации и семантического интерпретирования зооморфных орнаментов. Анализируется значимость керамических изделий, как источника для изучения исторического, социального и культурного контекста средневекового Азербайджана.

Ключевые слова: керамика, зооморфные орнаменты, символика, глазурь, техника декорирования

В истории средневекового Азербайджана ключевую роль сыграли феодальные государства, которые, несмотря на внешние угрозы и внутренние потрясения, смогли восстановить свою независимость и стать важными политическими и культурными центрами региона. Взлет и упадок Сельджукской империи в XI–XII века создали благоприятные условия для укрепления местных правящих династий, таких как Ширваншахи (861-1529) и Атабеки (1136-1225) Азербайджана (1). Этот период стал не только временем политического подъема, но и расцвета искусства и ремесел, ярким свидетельством является азербайджанская керамика XI–XII века. Ширванское государство и государство Атабеков в XII веке играли ключевую роль в развитии культуры, включая производство высококачественной керамики, которая демонстрировала богатство региона и высокий уровень ремесленного мастерства. Керамические изделия этой эпохи, украшенные сложными геометрическими, растительными и зооморфными орнаментами, отражают как эстетические предпочтения, так и культурное многообразие общества. Изображения таких животных, как заяц, птица и конь, на керамике символизировали силу, духовность и связь с природой, что было тесно связано с мировоззрением местной элиты и культурными традициями (1).

Таким образом, подъем феодальных государств Ширваншаха, и Атабеков не только способствовал консолидации азербайджанских земель, но и стал стимулом для расцвета ремесел, включая керамическое производство. Эти достижения свидетельствуют о богатой культурной жизни региона и его способности адаптироваться к историческим вызовам, создавая произведения, которые сохранили свое значение как художественные и исторические памятники.

Важным источником изучения культурного наследия средневекового Азербайджана являются археологические материалы, которые отражают богатство и разнообразие художественных традиций региона. Данная статья посвящена анализу зооморфных орнаментов керамики XI-XII века, основываясь на находках, собранных археологом Салехом Газиевым в ходе полевых исследований (3). Археологические открытия Салеха Газиева, охватывающие территорию исторического Азербайджана, проливают свет на развитие декоративно-прикладного искусства эпохи феодальных государств.

На основе материалов, найденных археологом, выявлено, что зооморфные орнаменты, такие как изображения зайцев, птиц и коней, занимали важное место в декоративных композициях керамических изделий. Эти мотивы не только служили украшением, но и несли глубокий культурный и символический смысл, связанный с мировоззрением и верованиями эпохи. Их анализ способствует лучшему пониманию символической системы и эстетических предпочтений средневекового общества.

Коллекция керамических изделий средневекового исламского Азербайджана, представляющая значительный интерес для изучения культурного и художественного наследия региона, хранится в фондах Национального музея истории Азербайджана. Эти артефакты являются ценным источником информации о ремесленных традициях, эстетических предпочтениях и символической системе общества того периода (5).

На рисунке 1 представлен фрагмент глазурованного сосуда, найденного в 1959 году в районе Габалы во время археологических исследований под руководством Салеха Газиева. Датированный XI-XII веками, этот артефакт отличается качественной обжиговой обработкой, благодаря чему керамика приобрела светло-оранжевый оттенок. Внутренняя поверхность фрагмента покрыта слоем ангоба, на который нанесена глазурь. Поверх глазури присутствует декоративное изображение, выполненное в виде животного на фоне растительных орнаментов. Животное изображено с округлыми формами тела, коротким вертикально поднятым хвостом и ушами, направленными вперед. Глаз акцентирован круглой точкой. Лапы животного находятся в динамичной позе, напоминающей бегущего зайца: задние согнуты, а передние вытянуты вперед. Декоративная композиция выполнена темно-желтой краской, в то время как фон представлен ярко-зеленым цветом. Сохранившийся фрагмент позволяет предположить, что сосуд имел круглую форму с устойчивым основанием. К сожалению, верхняя часть и края вокруг орнамента утрачены, что оставляет лишь частичное представление о его первоначальном виде.

Следующим весьма интересным экспонатом зооморфной керамики на рисунке 2, является глазурованное блюдо, найденное в 1965 году в ходе раскопок в районе Габалы. Этот артефакт XI-XII веков демонстрирует высокое мастерство средневековых ремесленников. Блюдо, изготовленное на гончарном круге, прошло несколько этапов обработки: обжиг, нанесение ангоба, роспись, покрытие глазурью и повторный обжиг. Основа изделия имеет красновато-коричневый цвет, а его внутренняя поверхность покрыта коричневой глазурью, которая в отдельных местах частично повреждена. Особую ценность блюду придает стилизованное изображение птицы, выполненное белым ангобом на коричневом фоне. Контур фигуры нанесены темно-коричневой краской, а дополнительные детали украшения, такие как зеленоватая шея, изогнутые узоры на туловище и трёхконечный хвост, подчёркивают изысканность композиции. Голова птицы слегка округлая, с тонким, загнутым клювом, напоминающим клюв хищной птицы. Вокруг птицы нанесены темно-коричневые линии, создающие декоративный фон. Размеры блюда составляют: высота – 7,5 см, диаметр края – 21,7 см, диаметр основания – 8 см. Этот экспонат служит ярким примером художественных и технических достижений мастеров XI-XII веков.

Следующим интересным образцом зооморфной керамики является фрагмент глазурованного сосуда, найденный в 1959 году в Габале. Этот артефакт, датируемый XII–XIII веками, демонстрирует искусность средневековых мастеров в создании декоративной керамики. Сосуд изготовлен на гончарном круге и подвергнут тщательной обработке. После обжига внешняя поверхность была отполирована, а внутренняя покрыта ангобом. Уникальность экспоната заключается в гравированном изображении коня, выполненном коричневой краской по светло-коричневому фону. Контуры рисунка чётко выделены коричневой краской, что придаёт изображению выразительность. Композиция представляет переднюю часть животного, где особое внимание уделено деталям головы, выделенной более тёмным оттенком, и шее с дополнительными декоративными элементами. Вокруг изображения расположены группы точек и символов, выполненные той же коричневой краской, что создаёт орнаментальный фон. Нижняя часть сосуда имеет основание для устойчивой формы, однако частично повреждена. Техника изготовления включала гончарное формование, первичный обжиг, покрытие ангобом, нанесение гравировки и росписи, покрытие глазурью и повторный обжиг. Размеры сохранившегося фрагмента составляют: высота – 2,5 см, длина – 11 см, ширина – 7,5 см, диаметр основания – 7,3 см. Этот фрагмент является ценным примером сочетания утилитарных и декоративных функций керамических изделий XII–XIII веков.

Следующий артефакт (рис.4), датируемый XI–XII веками, является осколком сосуда, выполненного из хорошо обожженной глины светло-оранжевого цвета. На внутренней поверхности сосуда нанесено изображение птицы, выполненное с использованием ангоба и росписи. Птица изображена в профиль, с левой стороны, сохранились шея и часть туловища. Контуры рисунка выполнены темно-коричневым цветом. Детализация головы включает три вертикальные линии, точку и цветовые элементы темно-коричневого и светло-зеленого оттенков. Шея птицы окрашена светло-коричневым и синим цветами, что придает изображению глубину. Крыло птицы имеет лепестковидную форму и разделено дугообразными параллельными линиями на две части: одна часть гладкая, другая украшена параллельными прямыми линиями. Под крылом расположены синие штрихи и вертикальные двойные линии. Над изображением птицы виден знак в форме буквы "V". Особенностью сосуда является ступенчатое основание диаметром 9 см, которое подчеркивает техническую сложность изготовления. Артефакт выполнен с использованием следующих этапов: формирование на гончарном круге, обжиг, ангобирование, нанесение орнамента, глазурование и повторный обжиг. Размеры сосуда — высота 4,5 см, длина и ширина по 15 см — свидетельствуют о том, что он мог быть частью декоративного или бытового керамического изделия, характерного для своей эпохи.

Артефакт на рисунке 5 представляет собой очередной пример высокохудожественного мастерства XI–XII веков, запечатленный на фрагменте глазурованного сосуда. Этот осколок, найденный в 1960 году в Габале, демонстрирует использование сложных техник, таких как гравировка и полихромная роспись, в сочетании с ангобированием. Изображение птицы, несмотря на его фрагментарность, содержит множество декоративных элементов, позволяющих оценить уровень ремесленной культуры того времени. Образ птицы выполнен с тонкой детализацией, где акцент сделан на крыле, хвосте и ногах, выделенных контрастными цветами и орнаментами. Вилкообразный хвост, лепестковидное крыло с раздельными зонами, а также декоративные точки на фоне подчеркивают эстетическую утонченность композиции. Наполовину поврежденное ступенчатое основание сосуда намекает на его первоначальную форму, возможно, близкую к традиционным видам посуды XI–XII веков. Этот артефакт позволяет глубже понять декоративные предпочтения и технические возможности мастеров того периода, отражая богатство культурного наследия Габалы.

Основным материалом для изготовления керамики была местная глина, обожженная при высоких температурах. Мастера широко использовали глазури, включая бирюзовую, зелёную и коричневую, которые придавали изделиям яркость и долговечность (5). Изображения животных включали стилизованные формы птиц, львов, джейранов и других существ, символизирующих силу, благородство наряду с мифологическими аспектами. Рельефные изображения и гравировки животных на сосудах подчеркивали мастерство ремесленников. Рельефные изображения и гравировки животных на сосудах подчеркивали мастерство ремесленников (2).

Символизм, присущий исламскому искусству, находит свое яркое воплощение в керамике, где орнаментальная система становится не только декоративным элементом, но и средством передачи глубоких философских и культурных идей. В условиях исламской культуры, в которой изображение человека и антропоморфные элементы были ограничены религиозными предписаниями, декоративное искусство приобрело уникальный характер, уделяя основное внимание геометрическим, растительным и зооморфным мотивам. Керамика, как один из наиболее распространенных видов прикладного искусства исламского мира, демонстрирует разнообразие художественных техник и символических подходов. Орнаменты, наносимые на поверхности сосудов, плиток и декоративных панелей, зачастую несли в себе символические смыслы, отражающие религиозные и культурные представления эпохи (2). Например, изображения птиц могли ассоциироваться с духовным вознесением и благополучием, тогда как стилизованные фигуры львов и других животных символизировали силу, власть и защиту от зла. Геометрические узоры, часто встречающиеся в исламской керамике, воплощали представления о бесконечности и гармонии божественного творения (4). Зооморфные орнаменты, с одной стороны, свидетельствовали о влиянии местных и соседних традиций, а с другой — сохраняли самобытность исламского искусства, подчёркивая уникальность каждого региона, в частности средневекового Азербайджана. Использование глазури, таких как бирюзовая, зелёная и коричневая, способствовало не только долговечности изделий, но и усилению их визуальной выразительности. Эти цвета, помимо своей эстетической функции, также имели символическое значение: бирюзовый ассоциировался с небесами, зелёный — с раем, а коричневый подчеркивал связь с земными началами (3). Таким образом, исламская керамика с её орнаментальными и символическими особенностями представляет собой уникальное явление, в котором сочетаются техническое мастерство, культурное наследие и глубокая духовная составляющая. Анализ этих элементов позволяет не только лучше понять искусство и ремесленное производство эпохи, но и проникнуть в мировоззрение общества, создавшего эти выдающиеся произведения (4).

Изображения животных на керамике XII века, включая зайца, птицу и коня, имели глубокое символическое значение, отражая культурные, религиозные и художественные традиции сельджукской эпохи в исламском Азербайджане. В мифологическом аспекте, некоторых тюркских и персидских традициях первого фрагмента (рис.1) глазурового сосуда заяц ассоциируется с луной, ночным светом и цикличностью времени (2). Охота была важной частью аристократической культуры сельджуков, и заяц часто изображался как объект охоты.

Второй фрагмент из глазурованного блюда – птица (рис 2). С духовной точки зрения в исламской культуре птицы часто ассоциировались с душой, вознесением к Богу и свободой духа (2). В азербайджанской керамике, часто встречается изображения сокола, он символизирует собой королевскую власть и воинскую доблесть, а голубь — мир и духовность (3).

Третий фрагмент из глазурованного блюда — это изображения коня (рис3). В азербайджанской керамике XI-XII является олицетворением власти, благородства и воинской доблести, что особенно важно для сельджукской аристократии (3). Для того времени в тюркско-сельджукском мире, конь занимал центральное место в эпических повествованиях и легендах, что делало его изображение символом героизма и удачи. Как известно конь имел большое

практическое значение, являлся важным элементом повседневной жизни, особенно в военном и хозяйственном контексте (2).

После всех этих анализов возникает вопрос, почему такие мотивы были допустимы в исламской культуре Азербайджана в XI-XII веке. Дело в том, что, такого рода мотивы являются уникальным аналогом в исламском искусстве, несмотря на строгий запрет на изображения людей и животных бытовые предметы (такие как керамика) могли украшаться стилизованными изображениями. Это считалось менее строгим, так как такие изделия не предназначались для религиозного использования. Тюркские племена, которые составляли элиту сельджукской империи, принесли с собой богатое наследие, в котором животные играли ключевую роль как символы силы, природы и связи с духовным миром. В художественном восприятии мастеров-ремесленников, изображения животных не считались реалистичными, а были стилизованы, что соответствовало исламской эстетике, акцентирующей символизм и абстракцию (4).

Важное значение в культурном контексте азербайджанской керамики XI-XII века, имел синтез тюркского кочевого и персидского оседлого мировоззрения, адаптированного к исламской культуре. Каждый мотив — заяц, птица, конь — выражал как эстетические предпочтения, так и мировоззренческие ценности, укорененные в традициях сельджукской империи.

Рис.1 В 1959 году в Габале, Азербайджан был найден фрагмент глазурованного сосуда. Найденный предмет относится к XI-XII векам

Рис.2 Образец, глазуревой керамики найдены в Габале, отражает время ремесленных традиции Сельджукского периода в XI-XII вв.

Рис.3 Фрагмент глазурованного сосуда, место находки Габала, 1959 год, период XII-XIII века.

Рис.4 Фрагмент глазурованного сосуда, место находки Габала, 1959 год, период XI в.

Рис.5 Фрагмент глазурованной керамики эпохи сельджуков XI век.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ИСТОЧНИКИ

1. Bunyadov Z. M , Yusifov J. B. Azərbaycan Orta əsr feodal dövlətlərinin yenidən bərpası və fəaliyyəti IX fəsl (Azərbaycan Tarixi ən qədim zamanlardan XX əsrədək) I cild,. səh. 291
2. Brend, B, "Islamic Art". Harvard University Press, 1991, стр.89-95: символы животных исламском искусстве Среднего Востока.
3. Газиев, С. "Археологические памятники Азербайджана". Баку: Издательство АН Азербайджана, 1975. — С. 56–60. (Документированное описание находок, включающих керамику с зооморфными орнаментами.)
4. Гомбрих, Э.Х. "Символические образы: Исследования по истории искусства" (англ. "Symbolic Images: Studies in the Art of the Renaissance"). М.: Искусство, 1991. стр.45-60: анализы символов в декоративных искусствах
5. Mustafayev A. Azərbaycanca sənətkarlıq, Bakı, Nurlan-2001, s.83-123
6. Zoomorf təsvirli şirli qablar. Kataloq, Bakı: "Elm və təhsil", 2016, səh.39

DOI 10.24412/2709-1201-2024-3112-33-35

БІЛІМ БЕРУ КЕҢІСТІГІНІҢ ЖАҢАНДАНУЫ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ТАРИХИ БІЛІМ БЕРУДІҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

МАҚСУТ АТАНБЕКҰЛЫ ДАУТБАЕВ

PhD докторанты

АБДЫКЕРИМ ЖАРҚЫНБАЕВИЧ МУРАТОВ

И. АРАБАЕВ атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті, педагогика ғылымдарының докторы. Профессор

Адамзаттың ХХІ -ші ғасырға аяқ басқанына жиырма бес жыл болыпты. Бұл дегеніңіз ширек ғасыр уақыт. Жыл өткен сайын білім беру кеңістігі ұлғайып, жаһандану атты үлкен кеңістік пайда болды. Ал осындай ғажайып құбылыс белең алып тұрған кезде тарихи білім берудің маңызы неде?

Тарихи білім берудің маңызы жаһандану жағдайында өте күрделі екені белгілі. Себебі ғылыми техникалық прогрестің жедел дамуы ұлттық құндылықтар негізінде жастарға білім беру аса ыждағаттылықты талап етеді. Бұл сайып келгенде әрбір ғалымның дүниеге деген көзқарасын жаңаша қалыптастыруға әсер етеді.

Әрине, мұндай жағдайда әрбір халықтың, әрбір ұлттың өз құндылықтарын сақтап қалу үшін жанталасуы табиғи құбылыс. "Ресей империясы отарлаған екі жүзге таяу ұлт, ұлыстар мен халықтардың бәрінің де ә дегеннен-ақ тіліне, діліне, дініне, ұлттық салт-дәстүріне қысым түсіп қудалануға алынбағаны жоқ. Тіпті этностық жағынан қандас славян халықтар украин, белорустардың тілі жағынан қысым көріп, ана тілінде сөйлей алмай қудаланғаны тарихтан мәлім... Өйткені Ресей империясының ұлы державалық, империялық саясаты ешуақытта да өзгеріске түспей, тұрақты түрде жүргізілетін дәстүрлі саясат болды "деп жазды белгілі ғалым Мекемтас Мырзахметұлы (1).

Тарихи білім берудің маңызы зор. Мұның өзі жаһандану үдерісіне белгілі бір дәрежеде тосқауыл қоя алады. Бірақ жаһандану-мұхиттардан көтерілген таудай толқындар сияқты жағаға асығып келе жатады. Демек, сол таудай толқындардың арасында ұлтқа тарихи білім берудің оңай еместігіне көзіміз жетеді.

Ең басты мәселеге назар аударған жөн. Жаһандану үдерісінде әр ұлт өзінің тілін, салт-дәстүрін сақтап қалуға тырысады. Олар ортақ бір шешімге келіп, бұл жаһандану үдерісін әр ұлттың пайда болуы мен қалыптасуына сай, адамзаттың қолданылу саясатына сай жүргізбейді. Ең үлкен тіл-ең көп ұлт. Жаһандануда жеңіске жетіп, тілін де, салт-дәстүрін де сақтап қала алатын осы ең үлкен тіл, ең көп ұлт. Ең үлкен тіл, ең көп ұлт: "Мына аз ұлттар көбейгенше біз көп ұлттар көбеймей тұр тұрайық, аз ұлттар бізбен еңессін, содан соң жаһандану үдерісін бастайық" деп қарап отыра алмайды. Аз ұлттар әлгі таудай толқындардың астында қалатыны шындық.

Міне, тарихи білім берудің құндылықтары туралы айтатын болсақ осы жағдаяттарға тоқтауымыз керек.

Жаһандану үдерісі ХІХ ғасырда-ақ басталып кетті. Ағылшындардың аз санды ұлттарды отарлауы, орыс патшасының Орталық Азия түркілерін қол астына бодан қылуы жаһанданудың басталуы болды. Қазіргі таңда осы отарлау әлемде жаһандану үдерісінің пайда болуы мен қалыптасуына әкеліп соқтырды. Жаһандану-дүние жүзі халықтарының басына түскен үлкен трагедия. Неге? Ең өкініштісі-бұл жаһандану деген үдерістің бейбіт жолмен жүргізілмейтіндігінде. Олай дейтін себебіміз-әр ұлттық, әр халықтың, әр мемлекеттің басшысы, патшасы, президенті жаһандану үдерісін бейбіт жолмен жүргізілуіне ат салыспайды. Кенеттен дәл осы жаһандану үдерісіне байланысты кез келген жерде соғыс басталып кетуі мүмкін. Ондай

соғыстар болып та жатыр. Сол соғыстардың арғы жағында жаһандану үдерісі тұрғанын ұмытпауымыз тиіс.

Тарихи білім берудің маңызы зор. Бұл "өз еліңнің ежелгі тарихына айналып соқ" деген мағынаны білдіріп тұр. Өскелең ұрпақтарға тарихи білім бермеу-қылмыспен бірдей. Сіз өзіңіздің ұл-қыздарыңызға халқыңыздың ежелгі тарихын үйрету арқылы ұрпақтарыңыздың ар-ожданын, намысын қорғап қала аласыз. Ал тарихтың қойнауында өз халқыңның мәдениеті, салт-дәстүрі, тілі, жазуы сайрап жатыр. Әлдебір "изм" дер бұл құндылықтарды жоқ қылуға тырысты. Бірақ аман қалды. Оны аман алып қалған өз халқыңыздың ұл-қыздары. Сіз 1986-жылғы көтеріліс болған алаңға таң алдында барып тұрыңызшы. Егер Сіз сол желтоқсан қасіретін жүрегіңізбен сезсеңіз осы жерде иттерге таланған, сапер күрегінің жүзі басына, бетіне, желкесіне тиген, солдаттардың керзі етіктерінің тепкісін көрген жастардың, қатыгездікпен шешіндіріліп мұзға отырғызылған қыздардың улап-шулаған дауысын естисіз. Бұл адамзатқа бақыт әкелетін социализмнің сиқы.

М. Мырзахметұлының: "Қазақ халқының біртұтас жері бөлшектеніп, рулық қауымдастығы қиратылып, ғасырлар бойы қалыптасып келген ауыл-ауыл болып орналасқан жүйесі, халықтық қалпы мен ділі, ұлттық әдет-ғұрпының негіздері бұзылып, мүсәпірлік халге түсірілді. Ресей империясының бұратана халықтардың осылай болуына алдын-ала даярланып, жоспарлы түрде жүргізіп келген саяси іс-шарасының нәтижесі болатын-ды" деп жазғаны бар (2).

Қазақ халқының ғажайып құнарлы жерін, ұшса құстың қанаты талатын ұлан-ғайыр даласын патшалы Ресей мен Қытайдың бөліске салғаны рас. Бұл ұрпақтар санасында орнығып қалған жазылмайтын жара болды. "Неге?" деп өзімізге сұрақ қоямыз. Әлде сол дәуірлерде біздің елге пана болған батырларымыз бен хандарымыз өз жерімізді қорғай алатын әскери күшімізді жасақтай алмады ма?

Ғалым А. Айбек патшалы Ресейдің қазақтарға жасаған қысымы туралы былай деп жазады: "... Патша үкіметі бізді адам санатына қосқан жоқ, тіптен Бірінші Дүниежүзілік соғыста әскерге алғанда қолымызға қару емес, күрек беріп мазақ қылды, қазақ жерінде 1916-жылы жаппай бұрқ ете қалған көтерілістің шын себебі осы. Ал кеңес өкіметі қазақ халқын жер бетінен жойып жібермек болды, Құдай сақтап, Екінші Дүниежүзілік соғыс басталып кетті де соның арқасында аман қалдық, бірақ өз жерімізде өзіміз саны аз ұлтқа айналып кеттік" деп жазды (3).

"Тарих-ұлттық идеологияның негізі, ұлт болашағы қаланатын іргетас. Сондықтан да әртүрлі халықтар мен мемлекеттердің тарихқа көзқарасы әрқилы болады. Бұл тұрғыда орыстармен, қытайлармен, ирандықтармен ортақ көзқарас қалыптастыру мүмкін емес. Жас ұрпақты қазіргі "керемет дамып кеткен отырықшы халықтар" барынша жасыруға тырысып жүрген тарихи шындықтар арқылы тәрбиелеуіміз керек" деп жазды А. Айбек өзінің мақаласында (4).

Шынында өскелең ұрпақтарды ұлттық мәденеит, өнер, әдебиет, салт-дәстүр мен діл арқылы тәрбиелеуге кең жол ашылуы тиіс екені бүгінгі күнгі жаһандану үдерісі көрсетіп отыр. Сондықтан тарихи білім берудің әдісі мен тәсілін ойлай отырып, жаһандану үдерісінің толығына түсіп кетпейік.

Әрбір ұлттың, әрбір халықтың өзіне тән пайда болу, қалыптасу тарихы бар. Осы тенденцияны ұстай отырып, сол ұлтты, сол халықты танып білудің өзіне тән методикасы мен зерттеу әдістері болады. Жаһандануда жер бетінде ежелден пайда болып, өзге халықтар сияқты даму процесін өткізген әрбір ұлттың өз ерекшеліктеріне сай зерттеу жұмыстары жүргізілуі қажеттігі туындайды.

Академик М. Мырзахметұлы былай деп жазды: "Менталитет үлкен ұғым. Менталитет дегеніміз-діл. Ерте кездегі ұлттық менталитетіміз талай қуғын-сүргін көргендіктен бізге табиғи қалпында жете алмады. Қазір ұлттық санадан жыбырлақ рулық сана қай жерде болсын төбесін

көрсетіп жүр. Кейбіреулер рушылдыққа мойынсұнады. Тарихта, халқымыз хандық заман кезінде Ресейді де, Қытайды да қорқытқан, жоңғар шапқыншылығына қарсы тұра білген. Егер руға таласатын болса, сол уақыт тоз-тозы шығар еді ғой. Сонда ұлттық сананың салмақтылығынан соғыс батыстағы қазақ жерінде болса, барлық қол батысқа барды, шығыста болса, шығысқа жұмылды. Ол бір ірі кезең еді, ұлттық сананың жалындаған тұсы еді..." (5).

Тарихи білім-ұлттық идеологияға қосылатын салмақты үлес. Ұлттық идеология мен тарихи білім екеуі егіз. Егер тарихи білім болмаса ұлттық идеология болмайды. Соңғы кезде "Ресеймен ортақ тарих" деген шықты. Бұл жаңа қалыптасып келе жатқан, жоқ, әлі қалыптаса қоймаған ұлттық идеологиямызға кереғар саяси әрекет.

Тарихи білім берудің құндылықтары туралы айтар болсақ, бұл тақырыпта әңгіме қозғаудың өте маңызды екеніне көзіміз жетеді. Себебі әр мемлекеттік тарихы бар, ол тарих сол мемлекеттің ділін, мәдениетін, әдебиетін, салт-дәстүрін, болмысын өскелең ұрпақтарға бүкпесіз баяндап беруі шарт.

Ұлттық құндылықтардың халық санасына орнығуы тарихтың дұрыс жазылуымен ерекшеленеді. Сондықтан жаһандану жағдайындағы тарихи білім ұлттың идеологиясына қосылатын салмақты үлес болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мырзахметұлы М., "Түркістан Тараз арасы...", Астана - "Білге", 2002-ж, 227-б.
2. Мырзахметұлы М., "Түркістан Тараз арасы...", Астана,- "Білге", 2002-ж, 228-б.
3. Айбек А, "Күзелген тарихты кім түзейді?", "Жұлдыз", 2024-ж, №9-саны, 199-200-бб.
4. Айбек А, "Күзелген тарихты кім түзейді?", "Жұлдыз", 2024-ж, №9-саны, 202-б.
5. Мырзахметұлы М, "Түркістан Тараз арасы...", Астана- "Білге", 2002-ж, 276-б.

DOI 10.24412/2709-1201-2024-3112-36-39

УДК 7.74

БІР ЖАҚТЫ ПЛАЦ МАТАЛАРЫНАН ЖАСАЛҒАН БҰЙЫМДАРДЫ ӨНДЕУ ӘДІСТЕРІ

ОСПАНОВА АҚЖИБЕК ДАРИБОЗОВНА

аға оқытушы, ЦАИУ

Аңдатпа: Мақалада плац маталарынан тігілетін бұйымдардың өңдеу технологиясы қарастырылады.

Кілт сөздер: полимер, жасанды былғары, пресстелген былғары

Abstract: The article will consider how artificial leather is made, the technology of its processing.

Key words: polymer, artificial leather, pressed leather

Плацтар мен куртқалар өндірісінде негізгі материалдар ретінде плац материалдары қолданылады. Өнімнің бұл түрлері жоғары ылғалдылық пен төмен температура жағдайында тозатындықтан, плац материалдарының негізгі қасиеттері жақсы су өткізбейтін және жабылатын, тозуға төзімділігі жоғары, беріктігі, жеңілдігі (плац материалдарының беткі тығыздығы 180-300 г/м² аралығында болуы керек), жұмсақтық, пішіннің тұрақтылығы, күтімнің қарапайымдылығы, ылғалдану кезінде аздап шөгу, ауа өткізгіштігі 20-50 дм²/м²×с (киімдегі адамның жайлы жағдайын қамтамасыз ету үшін). [1, 159 бет]

Плац материалдарына плац маталары және көп қабатты (күрделі) плац материалдары жатады. Талшықты құрамы бойынша плац маталары - мақта, полиэфир талшықтары бар мақта, лиэфир-вискоза, жүн, жібек талшықтары бар полиэфир (аралас маталар). Әдетте олардың барлығы су өткізбейтін сіңдірулермен. Мақта маталар жіңішке тарақ иірілген жіптен қарапайым және тоқылған тоқу арқылы жеткілікті тығыз негізде шығарылады, бұл оларға белгілі бір суға төзімділік береді. Бұл тіндердің беткі тығыздығы 190-дан 260 г/м²-ге дейін. Мақта маталарындағы полиэфир талшықтарының мөлшері әртүрлі болуы мүмкін: 45 %, 60-65 %, 70-80 %. [1, 161 бет]

Бұл маталардың беткі тығыздығы таза мақтадан гөрі үлкен. Полиэфир талшықтарын пайдалану қатты көрініс береді, материалдардың мызғымас және шөгу сияқты қасиеттерін жақсартады. Полиамид талшықтарынан, полиэфир талшықтарынан немесе полиэфир талшықтарынан жасалған жұқа, тығыз маталарға мақта талшықтарымен араласқан шайырлар мен силикондарға негізделген пленка жабыны қолданылуы мүмкін. Жабын су өткізбейтін және су өткізбейтін. Мұндай ұлпалар жеңіл-олардың беткі тығыздығы 46–114 г/м² аралығында. Олар тегіс боялған, баспа үлгісімен, "лакпен", алтын, күміс астында, былғарыға еліктеу үшін бедерленген. "Лакпен" әрленген және гидрофобты сіңдірілген маталар бетінің жылтыр жылтырына ие. Алтын, күміс полиамид негізіне қолданылатын дикрилан (Швейцария) препаратымен жасалады. Резеңкеленген жадағай маталар-резеңкеден, кептіргіш майлардан, битумдардан немесе синтетикалық шайырлардан жасалған пленкалы жабын түріндегі әрлеу есебінен су өткізбейтін маталар. Олар мақта, жартылай жүннен және синтетикалық талшықтардан жасалған маталардан жасалған. Бұл маталар массивті, серпімді, жақсы драп қабілеті, жоғары су өткізгіштігі бар, бірақ тыныс алу қабілеті төмен. Пленка мембраналары құрылымы бойынша микрокеуекті, тері тесігінің мөлшері Бір тамшы судан бірнеше есе аз. Мұндай тесіктер судың өтуіне мүмкіндік бермейді, бірақ су буының молекулаларын тері астындағы кеңістіктен шығарады.

Сурет 1

Пленка мембраналары - матаның ішкі бетіне немесе басқа технологиялық стильді негізге ламинатталған ең жақсы пленка. 1 суреттегідей плащ материалдары суға төзімділігі жоғары және сонымен бірге ауа мен бу өткізгіш болып табылады. Бүріккіш мембрананың құрамында полиуретан бар. Бүрку микрокеукеті қолданылады, оның кеукеттерінің мөлшері су тамшысының мөлшерінен бірнеше мың есе аз, бірақ су молекуласынан үлкен, бұл сыртқы тамшыдан өтуге мүмкіндік бермейді, ал су буының молекулалары тері тесігінен еркін өтеді. Бұл бу мен тыныс алуды сақтай отырып, ылғалдан қорғаудың жоғары қасиеттерін түсіндіреді. Мембранамен қапталған материалдар бірнеше рет жууға, химиялық тазартуға төзімді, олар тозуға және аязға төзімді. [2]

Сурет 2 –дегі бұйым мембранамен қапталған плащ материалдарынан жасалған ерекше күтімді қажет етеді. Мембраналық жабынды сақтау үшін тек 30 °С-тан жоғары емес температурада қолмен жуу және арнайы сұйық жуғыш заттар ұсынылады, содан кейін сығымдалмай сығылады. Өнімді бөлме температурасында иыққа кептіру керек. Тігу үшін мақта тігін жіптері ұсынылады :№ 60, лавсан жіптері 22л және 33Л, инелер № 85-100. [2]

Сурет 2.

Тегістеу кезінде мембранамен қапталған материалдар инемен кесіледі, тігіспен тартылуы немесе тасымалдау қиын болуы мүмкін. Сондықтан өңдеу әдістері мен жабдықтарын таңдағанда, материалдарды жылжытудың қосымша құрылғылары бар тоқтаусыз тігіс машиналарына артықшылық беру керек. Мембраналық материалдардан тігін бұйымдарын жасау процесінде тігістерді тығыздау қажет. Тығыздалған тігістерге қойылатын талаптар:

- бұйым жасалған материалдың су өткізбейтіндігінен төмен емес су өткізбейтіндігі;
- жұмыс кезінде тігістерді бұзбай деформациялауға мүмкіндік беретін серпімділік пен беріктік;
- тығыздағыштардың атмосфералық, жылу, аязға төзімділігі;

Қазіргі уақытта жіп тігістерін бір немесе көп қабатты термопластикалық жабысқақ таспаны өнімнің бетіне желімдеу, оның желім қабатын ыстық ауа ағынымен балқыту және кейіннен басу роликтерін қолдану арқылы тығыздау технологиясы ең танымал. Бұл технологияны "Пфафф" (Германия) және "Kouuci Enterprise Co., Ltd" (Қытай) қазірдің өзінде жасалған тігістер мен найзағайларды тығыздау үшін машиналар жасалды. Фирма "Kouuci Enterprise Co., LTD" тігістерді тығыздау үшін арнайы таспаның он түрін шығарады. Таспаның әр түрі белгілі бір қолдану және пайдалану шарттарына арналған. Көбінесе желден қорғайтын өнімдерді өндіруде мембраналық материалдар өнімнің үстіңгі және астарының арасына орналастырылған тығыздағыш ретінде қолданылады. Желден қорғайтын тығыздағыш төсем бөлшектерімен сәйкес келетін бөлшектерден тұрады, құрастырудан кейін ол барлық кесінділер бойынша төсем бөлшектерімен, сондай - ақ төсем материалының сегменттері арқылы барлық тігістермен біріктіріледі. Өнімнің жоғарғы жағында жел ылғалдан қорғайтын тығыздағыш төсемді тегістеу кезінде тігістерге салынған төсеу материалының сегменттері арқылы қосылады. Плащ материалдарынан жасалған бұйымдардың пакеттері тек негізгі материалдан, негізгі материалдан және астардан, немесе негізгі материалдан, төсемнен және астардан, немесе негізгі материалдан, оқшаулағыш төсемнен және астардан тұруы мүмкін немесе бекітілген оқшауланған астары болуы мүмкін.

Төсеу матасы ретінде 100% қолданылады беттік тығыздығы 50 полиэфир және полиамидті маталар –60 г/м², ыстыққа төзімділігі 110-130⁰C. [1,162 бет]

Балалар киіміне арналған маталарға ерекше талаптар қойылады. Балалар киіміндегі төсем жұмсақ, тақырыпты, ыңғайлы болуы керек. Екі жасқа дейінгі балаларға арналған киімде синтетикалық төсемді қолдануға болмайды, екі жастан бастап бұл қажет емес. Төсем ретінде экологиялық таза материалдар қолданылады-мақта (бұл калико, фланель, трикотаж, калико және т.б. болуы мүмкін) және тоқылған негіздегі табиғи жүн (жүн). Жүннің (табиғи тоқылған жүннің) мақтадан артықшылығы-жылу өткізгіштігі төмен, жылуды жақсы ұстау, желдетуді жақсарту. Сонымен қатар, жүн балаға әлдеқайда жағымды. Жүні бар өнімдер қымбатырақ көрінеді, жүннің қызмет ету мерзімі өте ұзақ. Жүннің кемшілігі, мақтамен салыстырғанда, қымбатырақ, күрделі тазалау процесі, өнімді кептіру уақыты ұзағырақ. Тоқылған матаның жеңдерін төсеу ретінде пайдалану қажетті пайдалану және функционалдық қасиеттерді қамтамасыз етеді. Кенеп 100% мақтадан жасалуы керек, жеткілікті жұмсақ және созылатын болуы керек.

Қазіргі уақытта қысқы киімдегі оқшаулау ретінде синтетикалық - синтетикалық қыстағыш, тинсулейт, холофибер, фиберскин, фибертек, полифибер, изософт және табиғи оқшаулау - мамық пен жүн қолданылады. Синтетикалық қыстағыш екі түрге бөлінеді: тығыз және қуыс. Екеуі де полиэфир талшықтарынан жасалған.

Тығыз синтетикалық қыстағышты алу үшін оны параллель қабаттармен төсейді. Талшықтарды бір-біріне бекіту термиялық әдіспен жүзеге асырылады. Осыған байланысты оның жылу қорғанысы өте төмен және ылғалдың айтарлықтай өткізгіштігі бар. Сондықтан тығыз синтетикалық қыстағыш тек арзан өнімдерде қолданылады. Толық синтетикалық қыстағышта талшықтар желімделмейді, бірақ силикон инелерінің көмегімен бір-біріне жабысады. Мұндай оқшаулау берік, пішінін жоғалтпайды. Тинсулейт қазіргі уақытта ең жақсы оқшаулаудың бірі болып саналады. Ол термиялық үнемдеу қасиеттерімен төменге тең. Құрамы-өте жұқа талшықтардан, жылуды керемет ұстайды. Тинсулейттегі бинезондар мен куртқалар жеңіл, жұқа және жылы. Жуу кезінде деформацияланбайды, қатты аязда жылытуға қабілетті. Тинсулейт-жұқа микроталшықты тоқыма емес материал, оның жылу қорғау қасиеттері мамық толтырғыштың жылу қорғау қасиеттерінен 1,5 есе жоғары. Талшықтар іс

жүзінде ылғалды сіңірмейді. Материал ылғалданған кезде де жылуды сақтайды. Плащ маталарынан жасалған бұйымдарды өндіруде ең көп таралған классикалық және мамық Тинсулат әр түрлі үстіңгі тығыздығы 43 - тен 300 г/м²-ге дейін және қалыңдығы 0,3-тен 3,0 см-ге дейін.

Классикалық типтегі тинсулейттің беткі тығыздығы 17 г/м² болатын жұқа тоқыма емес матамен бір жақты немесе екі жақты жабыны болуы мүмкін. Оқшаулау мен тоқыма емес қабаттардың байланысы ультрадыбыспен жасалады. Оқшаулаудың бір немесе басқа түрін қолдану негізгі матаның тығыздығына байланысты. Тығыздығы төмен маталар үшін екі жақты жабыны бар тинсулейт қолданылады (оқшаулағыш талшықтардың үстіңгі және астарлы маталар арқылы көшуіне жол бермеу үшін).

Төменгі типтегі Тинсулейт спорттық стильдегі өнімдер үшін қолданылады. Холофайбер, фиберскин, фибертек, полифибер, изософт – құрамында желім негіздері мен жеңіл балқитын қоспалар жоқ синтетикалық оқшаулау, бұл аллергиялық реакциялардың болмауына әкеледі, өнімдердің жылу қорғау және гигиеналық қасиеттерін жақсартады. Бұл оқшаулаудың құрылымы адам ағзасынан ылғалды тез кетіруге көмектеседі, денеге "тыныс алуға" мүмкіндік береді, жайлылық, жылулық пен жайлылық сезімін тудырады. Олармен жасалған бұйымдар жанасуға жұмсақ және жеңіл. Бұл оқшаулау экологиялық таза және улы емес. [1,165бет]

Көп қабатты (күрделі) плащ материалдары желіммен, қыздырумен немесе тігіспен бір-біріне бекітілген әртүрлі материалдардың екі-үш қабатынан тұрады. Тағы ескерту керек зат, ол бұл екі жақты көрпеге де қолданылатын материалдары және екі жақты қолданылатын материалдар. Көрпе материалдары екі қабаттан (үстіңгі мата + оқшаулағыш төсем) және бөлек төсемнен немесе үш қабаттан (мата + оқшаулағыш төсем + төсем) тұруы мүмкін. Қабатталған материалдар екі қабаттан тұрады, мысалы, жүнмен дубляждалған плащ матасы. Кешенді екі жақты материалдар ерлер, әйелдер және балалар киімдерін, әйелдер дәретханасының заттарын өндіруде қолданылады. Бұл материалдар жеңіл, серпімді, мыжылмайтын, жарыққа төзімді, жеткілікті жоғары су және жылудан қорғайтын қасиеттерге ие. Олар қаттылықтың жоғарылауымен, нашар драппен, сондай-ақ төмен тыныс алумен сипатталады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бодяло Наталья Николаевна Голубкова Валентина Тимофеевна Филимоненкова Раиса Николаевна Кулаженко Елена Леонидовна Панкевич Дарья Константиновна., ТЕХНОЛОГИЯ ОДЕЖДЫ ИЗ РАЗЛИЧНЫХ ВИДОВ МАТЕРИАЛОВ Учебно-методическое пособие Москва, 2014 г.
2. ru.pinterest.com/ideas/пальто-из-двухслойной-плащевой-ткани

DOI 10.24412/2709-1201-2024-3112-40-41
ЭОЖ 347. 782

ГРАФИКАЛЫҚ ДИЗАЙННЫҢ ЗАМАНАУИ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

МЕЙРБЕКОВА ФАТИМА ЛЯСБЕКОВНА
ҮСЕН НҰРСҰЛТАН ЕРЖАНҰЛЫ БАЙДАВЛЕТОВ ЭЛЬДАР ХАЙДАР,
ЕРИМБЕТ МАДИЯР ШЕРИМБЕТҰЛЫ,
ОРЫНБАСАРОВА ДАНАРА ДОСЖАНҚЫЗЫ

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

Аннотация: Веб-дизайнерлер мен интерфейс дизайнерлері функционалдық қажеттіліктерді орындау үшін белгілі бір тапсырмаларды шешеді жоба дизайны. Веб-сайттарды құрудағы әзірлеушілердің басты міндеті-пайдаланушының өніммен интерактивті өзара әрекеттесуінің жоғары жауап беру жылдамдығы. Сапаны жоғалтпау және әртүрлі құрылғыларда жұмыс істеу жылдамдығын сақтау маңызды. Веб-дизайнерлер үшін басты аспект-визуалды бөлік, эстетика және қабылдау. Өнімнің стилі мен бағытына сәйкес келетін визуалды орындау туралы ойлану маңызды. Дизайнның бұл саласы бір орында тұрмайтынын, әр түрлі стильде гана емес, сонымен қатар дизайн құралдары мен аппараттық құралдарды жетілдіретінін атап өткен жөн. Заманауи дизайн тенденцияларын қадағалау және ағымдағы бақылау веб-ресурстардың белсенділігін сақтауға көмектеседі. Бұл мақалада алдағы жылдарға арналған веб-дизайнның ең өзекті тенденцияларына талдау берілген.

Кілттік сөздер: веб-дизайн, интерфейс, иллюстрациялар, типография, динамикалық градиенттер, анимация, Графикалық дизайн.

Веб-дизайн үнемі жаңартылып отырады, дизайнның әр саласы сияқты, ол өзекті даму тенденцияларына байланысты. Белгілі бір тенденциялар мен дизайн элементтері веб-ресурстардың кәсіби көрінісін қамтамасыз етеді, сонымен қатар пайдаланушылардың белсенділігін арттырады. Айта кету керек, 2019 жылдың танымал трендтері алдағы жылдары дами береді, мысалы: жүктеу жылдамдығы, мобильді дизайн, чатботтар және SSL сертификаттары. Жоғарыда келтірілген мысалдарға сүйене отырып, бірнешеуін қарастырайық 2020 жылға арналған графикалық дизайн тенденциялары: 3D тереңдігі және реализм; монохром; металл; абсурдная типография; эскиз өнері; коллаж; эскиздік иллюстрациялар; анимациялық изометрия; өткенге оралу; үлгі; минимализм; тегіс пішіндер; түс. 3D графикалық дизайнының қазіргі тенденцияларының мысалдары тереңдік пен реализм болып табылады. Алынған мәліметтерге сүйене отырып, қазіргі заманғы технологиялар мен бағдарламалық қамтамасыз ету мүмкіндіктерінің арқасында үш өлшемді тренд 2019 жылы шарықтау шегіне жетті деп айтуға болады. Алайда, 2020 жылы Графикалық дизайн дамуын жалғастырады 3D композициясы. Сәтті визуалды әсер ету үшін дизайнерлердің көпшілігі 3D композициясымен бірге екі өлшемді графиканы қолдана бастады. Монохром. Жақында графикалық және веб-дизайнерлердің суреттерге монохроматикалық түс әсерін қолдану тенденциясын байқауға болады. Алайда, бұл үрдіс одан да жеңілдетілген нұсқаға айналды. Монохромды түсті сүзгі фотосуреттерде немесе графикалық композицияның жеке элементтерінде кеңінен қолданылады. Жылтыр металдар. Графикалық дизайндағы металл материалдарын пайдалану өнімнің брендингі мен дизайны үшін жиі қолданыла бастады. Әдетте, бұл тенденция минималистік жалпы дизайнды қажет етеді, өйткені басты назар "металл"әсеріне аударылады.

Көркем типография тұрғысынан мәтінді геометриялық фигуралармен және назар аудару үшін ерекше элементтермен безендіру қарастырылған. 2019 жылғы максималды типография трендімен үйлескенде, 2020 жылғы көркем типография әр түрлі болады және назар аударады. Логотиптерде, веб-ресурстарда және плакаттарда ауыр қаріптерді қолдану да жана үрдіс болып табылады. Алдағы жылға арналған типографияның негізгі тенденцияларының бірі-

фигураларды салу. Пішіндер екі өлшемді, тіпті үш өлшемді болуы мүмкін. Әрине, текшелер, баспалдақтар және т.б. сияқты сөздері бар үш өлшемді Нысандар үлкен жетістікке жетеді. Әр түрлі формаларды қолдана отырып, типографиядағы мөлдірлік жаңа жылда өсуді жалғастыруда. Бір-бірінің үстіне қойылған сөз бөлімдерін, "Қос типографияны" және дизайн композициясының басқа элементтерін атап өтуге болады. Эскиз өнері. Айта кету керек, эскиздік эскиздер үрдісі анимация жағынан дамуын жалғастыруда. Бұл инкарнация стилі 2020 жылдың графикалық дизайнының негізгі тенденцияларына енді.

Коллаж. Бұл жағдайда графикалық дизайнерлер композицияның негізгі объектісімен өзара әрекеттесу арқылы фотосуреттерді иллюстрациялармен біріктіреді. Бұл иллюстрациялар суретті жандандыруға, композицияның табиғи және үйлесімді сезіміне қол жеткізуге көмектеседі. Әрине, бұл тренд алдағы жылдардағы үлкен шығармашылықты анықтайды. Схемалық иллюстрациялар. Әрине, графикалық дизайндағы жеңілдетілген иллюстрацияларды пайдалану тұтынушының назарын өнердің өзіне емес, сатып алатын нәрсеге аударуға мүмкіндік береді. Бұл дизайн веб-беттің өзекті бейнесін жасайды және оны ең тартымды етеді. Анимациялық изометрия. Айта кету керек, қозғалыс 2020 графикалық дизайнымен синоним болып табылады. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, стандартты изометрия динамикалық анимацияға айналады, бұл сатып алушыны көбірек қызықтыруға және тартуға мүмкіндік береді. Өткенге оралу. Деректерді талдай және жүйелей отырып, 50-ші жылдар заманауи дизайнерлер үшін үлкен шабыт көзі екенін атап өтеміз.

Графикалық дизайн винтаждық стильге оралады және заманауи технологияға бейімделеді. Өткен суреттер қозғала бастайды және естіледі. Үлгі. Мүмкін, жаңа жылдың ең күтпеген жаңалығы-бұл үлгі. Ұзақ уақыт бойы графикалық дизайнның бұл түрі минимализмнің қажеттілігі мен өркендеуіне байланысты ұмытылды. Алайда, осы кезеңде иллюстрациялардағы текстуралар мен өрнектерге назар аударудың айтарлықтай өсуі байқалады. Әр түрлі сызбаларды бір кескінге біріктіру 2020 жылы қалыпты жағдайға айналады, дизайнерлер жандандырады және үлгі кескіндерін жылжытады. Тегіс пішіндер. Графикалық дизайн тенденцияларына сүйене отырып, ағып жатқан пішіндерге қызығушылықтың жоғарылауын байқауға болады. Өткір жиектердің болмауы ерекше жұмсақ пішіндерге қол жеткізуге көмектеседі, ал анимациялық дизайн олардың ағып кетуіне әкеледі. Бұл стиль болашақпен байланысты, оны 2020 жылы үлкен даму күтеді. Айта кетейік, бұл түс адамдардың "жаңа дәуірге"енетін сенімділігін, тыныштығын және сенімді негізін көрсетеді. Осылайша, графикалық дизайнды дамытудағы жалпы бағыт қосымша шындық пен анимациямен жұмысты жақсартуға бағытталған деген қорытынды жасауға болады. Графикалық дизайндағы Винтаж стилі мен үлгісінің оралуын атап өткен жөн. Графикалық дизайн тенденциялары әр түрлі және көптеген әсер қалдырады деп айтуға болады. Жақын арада 3D анимациясы қосымша шындықты қолдана отырып, өз мүмкіндіктерін кеңейтеді деп күтілуде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Соколова Т.М. Орнамент почерк эпохи -Л., 1972,- 88 с.
2. Барымбеков Ж. Қазақ оюы. Алматы, 1986. -Б. 21.
3. Маргулан А.Х. Народное прикладное искусство Алматы: Өнер. Альбом в 3 томах. Т.1 1986 - 256 с Т 2 1987 288 с. Т.3. 1994. - 248 с.
4. Медоев А.Г. Гравюры на скалах Сары Арки, Мангышлак. –Алма-Ата: Жалын, 1979. - 175с.
5. Самашев З.С.Наскальные изображения верхнего Прииртышья, – Алматы, 1992. -С. 174.
6. Тереножкин А.И. Казахские фрески XIX в // Искусство, 1938. №2.
7. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері, – Алматы: Өнер, 1987. - 128 б.
8. Тәжімұратов Ә. Шебердің қолы ортақ. – Алматы: Қазақстан, 1977, Б.79.
9. Байжігітов Б.К. Бейнелеу өнерінің философиялық мәселелері: Кеңістік пен уақыт ырғағындағы тұрақты сурет үлгілері. –Алматы: Ғылым-Өлке, 1998. - Б.78.
10. Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие. М., 1974. -392с.

DOI 10.24412/2709-1201-2024-3112-42-45

УДК 796

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ОРГАНИЗАЦИИ СИЛОВОЙ ПОДГОТОВКИ В СТУДЕНЧЕСКИХ КОМАНДАХ ПО БАСКЕТБОЛУ

АННАБИГИН АРДАК УСКЕМБАЕВИЧ

Магистр, Жетысуский университет им.И.Жансугурова, Талдыкорган, Казахстан

АМАНДЫК ЖАНЕРКЕ

Студент 4 курса, Жетысуский университет им.И.Жансугурова, Талдыкорган, Казахстан

***Аннотация.** В статье анализируются современные подходы к организации силовой подготовки в студенческих командах по баскетболу. Рассматриваются проблемы, такие как недостаточное внимание к силовой подготовке, ограниченные ресурсы и несистематическое планирование. Приводятся примеры эффективных методик, включая использование международного опыта. Статья направлена на поиск решений для повышения эффективности тренировочного процесса и спортивных достижений студентов.*

***Ключевые слова:** силовая подготовка; баскетбол; тренировочный процесс; студенты.*

Введение

Силовая подготовка является важным элементом общего тренировочного процесса баскетболистов, особенно в студенческих командах, где физическая подготовка зачастую уступает место развитию технико-тактических навыков. По мнению Шахановой А.В. [3, с. 54], баскетбол, как вид спорта, требует комплексного развития физических качеств, таких как сила, выносливость, скорость и прыгучесть, что особенно актуально для студенческой молодежи, стремящейся к высокому уровню спортивных достижений.

В то же время, многие тренеры недооценивают значимость силовой подготовки, что подтверждается исследованиями Симоновой И.М. [2, с. 373]. Автор отмечает, что отсутствие систематического подхода и недостаток знаний о специфике силовых нагрузок может не только снижать эффективность тренировочного процесса, но и приводить к травматизму среди игроков.

Кроме того, по данным Авакумовича А. и его коллег [1, с. 376], современные подходы к тренировкам, применяемые в международной практике, показывают, что до 70% времени в тренировочном процессе уделяется общей физической подготовке, включая развитие силовых качеств. Это свидетельствует о важности систематического внедрения силовых тренировок в спортивные команды, что становится ключевым фактором для достижения высоких результатов.

В условиях студенческого спорта возникает необходимость адаптации успешных международных методик к локальным условиям. Это требует комплексного анализа текущего состояния силовой подготовки в баскетбольных командах студентов, а также разработки рекомендаций по оптимизации тренировочного процесса. Данная статья направлена на выявление основных проблем в этой области и поиск эффективных путей их решения.

Таким образом, необходимость пересмотра подходов к силовой подготовке студенческих команд по баскетболу диктуется как современными требованиями к физической подготовленности, так и практическими проблемами, возникающими в тренировочном процессе.

Методы и материалы

Исследование основывается на анализе литературы и практических материалов по силовой подготовке в студенческих баскетбольных командах. Проведен сравнительный анализ отечественных и международных подходов. Используются методы структурного

анализа для выявления основных проблем и разработаны рекомендации на основе успешных международных практик.

Силовая подготовка в студенческих баскетбольных командах сталкивается с рядом проблем, которые препятствуют эффективному развитию физических качеств игроков. По мнению Симоновой И.М. [2, с. 373], одной из ключевых проблем является недостаток квалифицированного тренерского состава, что приводит к несистематическому проведению силовых тренировок или их отсутствию в тренировочном процессе. Тренеры часто уделяют основное внимание развитию технико-тактических навыков, что ограничивает общее физическое развитие спортсменов.

Еще одной проблемой, по данным Шахановой А.В. [3, с. 55], является недостаточное знание игроков о правильной технике выполнения упражнений с отягощениями. Это может приводить к неправильной постановке движений, увеличивая риск травматизма и снижая эффективность тренировок. Кроме того, ограниченное время, выделяемое на силовую подготовку в рамках общего тренировочного плана, часто не позволяет добиться необходимого уровня физических показателей.

В странах с развитой баскетбольной культурой, таких как США, силовая подготовка занимает центральное место в тренировочном процессе. Например, по данным Авакумовича А. и др. [1, с. 375], баскетболисты, выступающие в Национальной студенческой ассоциации США (NCAA), уделяют силовым упражнениям до 70% тренировочного времени, включая работу над выносливостью, прыгучестью и координацией.

Такой подход позволяет развивать необходимые для баскетбола физические качества, минимизировать риск травм и повышать общую игровую производительность. Особое внимание уделяется индивидуализации тренировочного процесса: программы разрабатываются с учетом уровня физической подготовки каждого игрока, особенностей его позиции на площадке и задач на сезон.

Для преодоления выявленных проблем и оптимизации тренировочного процесса в студенческих командах по баскетболу рекомендуется применять следующие подходы. Во-первых, необходимо интегрировать силовую подготовку в общий тренировочный план. Для этого следует выделить отдельное время для силовых тренировок, которое будет гармонично сочетаться с занятиями по технико-тактическим навыкам. Рекомендуется проводить силовые упражнения в начале тренировочного микроцикла, чтобы игроки подходили к ним с максимальным уровнем энергии.

Во-вторых, важно использовать примерные комплексы упражнений, направленные на развитие ключевых групп мышц. Для нижних конечностей это могут быть прыжки с тумбы, выпрыгивания с отягощением, приседания с утяжелением. Для верхнего плечевого пояса полезны отжимания с хлопком, жим гантелей и броски набивного мяча. Для мышц кора эффективными упражнениями являются планки с динамическими движениями и повороты корпуса с мячом.

В-третьих, необходимо правильно распределять нагрузки в тренировочном микроцикле. Например, в первый день можно проводить силовую тренировку с низкой интенсивностью, второй день посвятить аэробной работе, третий день выделить для игровой практики, четвертый оставить для восстановления, на пятый день провести силовую тренировку с высокой интенсивностью, шестой день использовать для активного отдыха, а седьмой день отвести под лёгкую тактико-техническую работу.

Наконец, важным элементом является мониторинг и контроль прогресса игроков. Регулярное проведение тестов, таких как прыжковые тесты или жим лежа на силу, позволит оценивать физическую подготовку спортсменов, корректировать нагрузки и обеспечивать стабильный прогресс.

Комплексное применение перечисленных методик создаст условия для эффективного развития физических качеств, что повысит результаты студенческих баскетбольных команд на соревнованиях и снизит риск травматизма.

Результаты и обсуждение

В ходе исследования было выявлено несколько ключевых проблем, которые оказывают влияние на эффективность силовой подготовки в студенческих баскетбольных командах. Одной из наиболее заметных проблем является недостаточное внимание тренеров к силовой подготовке, что связано с ограниченными временными ресурсами и доминированием технической подготовки. Многие тренеры не учитывают важность силовых тренировок для повышения физической выносливости игроков и предотвращения травм. В результате этого тренировки часто не включают достаточно нагрузок, необходимых для развития силы и мощности, что может негативно сказаться на спортивных результатах команды.

Другой важной проблемой является недостаточное знание игроков о правильной технике выполнения упражнений с отягощениями. Игроки, не имея достаточной подготовки в силовой тренировке, часто выполняют упражнения неправильно, что увеличивает риск травм и снижает эффективность тренировки. Это подчеркивает необходимость четкой структуры тренировочного процесса, где внимание уделяется не только количеству тренировок, но и качеству выполнения упражнений. Внедрение систематических инструктажей и индивидуальных консультаций по правильной технике может значительно повысить безопасность тренировок и их результаты.

Кроме того, нехватка времени для силовой подготовки в расписаниях тренировок является еще одной серьезной проблемой. Студенты, как правило, занимаются несколькими видами подготовки, включая технику игры, тактику и выносливость, что оставляет мало времени для полноценной работы на силу. При этом важно выстроить тренировочный процесс таким образом, чтобы силовые тренировки могли эффективно сочетаться с другими аспектами подготовки без ущерба для общей физической формы. Создание сбалансированного расписания, в котором выделено достаточно времени для всех видов тренировки, позволит значительно улучшить физическую подготовленность игроков.

Решение этих проблем требует комплексного подхода. Во-первых, важно повысить осведомленность тренеров о значении силовой подготовки и внедрить методы, позволяющие эффективно сочетать силовые тренировки с другими видами работы. Во-вторых, необходимы дополнительные образовательные программы для игроков, чтобы они могли правильно выполнять упражнения с отягощениями. В-третьих, следует пересмотреть организацию тренировочного процесса, чтобы уделить достаточно времени каждому виду подготовки.

Также важным аспектом является внедрение современных методик силовой тренировки, используемых в международной практике. В частности, эффективным может быть использование различных тренировочных комплексов, направленных на развитие силовых качеств в сочетании с технико-тактическими упражнениями. Интеграция таких методик в тренировочный процесс студенческих команд поможет не только повысить физическую подготовленность игроков, но и улучшить их игровые навыки.

В заключение, можно утверждать, что эффективная силовая подготовка является важнейшей составляющей успеха студенческих баскетбольных команд. Решение выявленных проблем требует тщательной и сбалансированной организации тренировочного процесса, а также грамотного подхода к обучению тренеров и игроков. Только при таком комплексном подходе можно достичь значительных результатов как в спортивной деятельности, так и в физическом развитии студентов.

Заключение

Силовая подготовка является важным элементом тренировочного процесса в студенческих баскетбольных командах, оказывающим значительное влияние на физическую выносливость игроков, их игровую эффективность и предотвращение травм. В ходе исследования были выявлены основные проблемы, с которыми сталкиваются студенты и тренеры, такие как недостаточное внимание к силовой подготовке, нехватка знаний о правильной технике выполнения упражнений с отягощениями и ограниченное время для силовых тренировок в расписаниях. Эти проблемы требуют комплексного подхода к

решению, включающего повышение осведомленности тренеров и игроков, совершенствование структуры тренировочного процесса и внедрение международных методик силовой подготовки.

Решение данных проблем позволит значительно повысить уровень физической подготовки студентов, улучшить их результаты на соревнованиях и снизить риск травм. Важно отметить, что интеграция силовых тренировок с другими аспектами подготовки, такими как техника игры и тактика, обеспечит более гармоничное развитие игроков и повысит их общую спортивную подготовленность. Внедрение предложенных методик и системного подхода к силовой подготовке будет способствовать достижению высоких спортивных результатов и развитию баскетбольных команд на всех уровнях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Авакумович А. и др. Баскетбол для молодых игроков: руководство для тренеров. Красноярск: Поликор, 2010. – 376 с.
2. Симонова И.М. Оценка функционального состояния студентов транспортного вуза во время пандемии // Ученые записки университета им. П.Ф. Лесгафта. – 2022. – № 1(203). – С. 373-376.
3. Шаханова А.В. Нейрофизиологический и морфофункциональный статус юных спортсменов игровых видов спорта. Майкоп: Адыг. гос. Ун-т, 2010. – 191 с.

DOI 10.24412/2709-1201-2024-3112-46-54

UDC 631.434

RESULTS OF SOIL REFORM IN AGHJABADI DISTRICT AND CURRENT STATUS OF SOIL CADASTRE

MAMMADOV GARIB SHAMIL

Academician, Baku State University, Head of the Department of Soil Science
Baku city, Republic of Azerbaijan

AGBABALI AKIF SOVDA

Associate Professor, Baku State University, Dean of the Faculty of Ecology and Soil Science
Baku city, Republic of Azerbaijan

MAJNUNLU MUSABEYLI KONUL KHOSROV

Phd student, Baku State University, Department of Soil Structure and Cadastre
Deputy of dean of Azerbaijan University of Architecture and Construction
Baku city, Republic of Azerbaijan

Summary. *Soil reform involves very important principles such as soil use, soil protection, soil ownership, etc. Analysis of soil reform and its results in each administrative region from a contemporary context, as well as the study of soil cadastral data, is extremely important in terms of soil valuation and soil resource management. The presented article reflects the issues mentioned in the Aghjabadi district.*

Keywords: *soil reform, soil resources, assessment, soil cadastre, soil factors*

Introduction. An important condition for objective assessment of soil is accurate accounting of natural and economic factors. Within the borders of our republic, especially in mountainous areas, the variability of soil-climate, relief and other factors has a strong impact on agricultural production, including the productivity of agricultural soil and fertility indicators of soil cover. When conducting soil valuation studies, it is necessary to take into account economic indicators that affect soil use, along with natural-climatic and soil factors. For this purpose, soil cadastral zoning is being carried out in the Republic (3). Within the borders of our republic, 28 cadastral units (25 soil cadastral districts and 3 soil cadastral sub-districts) have been allocated within the boundaries of 5 natural-agricultural areas (2). Of these cadastral units, 22 are agricultural districts and sub-districts, and 6 are summer and winter pastures. Aghjabadi district, which is part of the Mil-Aran Karabakh cadastral region, is one of the largest agricultural districts of the Republic of Azerbaijan and its area is 1,756 km². Its population is 128,100 people. Aghjabadi district consists of 1 city, 1 settlement and 44 villages (Aghjabadi city, Hindarkh settlement, Avshar, Ashaghi Avshar, Khojavand, Salmanbayli, Mehrabli, Aran, New Karadolak, Karadolak, Kabirli, Hajibadelli, Najafqulubeyli, Shenlik, Shahmalilar, Shotlanli, Bala Kahrizli, Boyuk Kahrizli, Beylagan, Aghabayli, Periogullar, Jafarbayli, Husulu, Ranjbarlar, Kiyamandyly, Karavelli, Tazakend, Mughanly, Shahsevan, Shahsevan-Tazakend, Koyuk, Boyat, Karakhanly, Hajilar, Kahrizli, Sharafkhanli, Arazbar, Sarvanlar, Kyurtlar, Minakhorlu, Yukhari Kiyamandyly, Saryjally, Taynag, Poladly, Imamgulubeyli, Gelabadin villages). The region borders with Barda, Zardab, Beylagan, M.Fuzuli, Khojavend, and Aghdam regions(5,6).

The district is covered with meadow-chestnut, dark gray, typical gray, irrigated gray, meadow-covered gray, irrigated meadow-covered gray, floodplain-meadow, and washed meadow-marshy soils (1). There were 41 farms in the district. The distribution by farms is as follows:

Analysis and discussion. The total area within the boundaries of the Viticulture and Animal Husbandry Union is 4893.36 ha. The soil area held in state ownership is 14.0 ha. Of these, special purpose soil is 11.0 ha, and highway is 3.0 ha (4).

Soil given to municipal ownership - area is 236.75 ha. Of these, municipal reserve fund (M.R.F.) - 9.57 ha, perspective development of the village (P.D.V.) - 2.89 ha, pasture - 120.46 ha, channels, collectors and ditches - 37.61 ha, roads - 20.81 ha, public construction - 3.21 ha, areas under the village - 10.63 ha, other soil - 27.76 ha, forest - 3.01 ha, water pipeline - 0.8 ha. The area of soil given to private ownership is 232.61 ha, of which 166.04 ha are cultivated + maintaining areas, 13.4 ha are areas under the village, and 53.17 ha are perennial plantings.

The total area of the Karakhanly farm within the borders is 5444.83 ha, there is no soil held in state ownership. The total area of the soil given to the municipal property is 118.65 ha. Of these, (M.R.F.) - 16.49 ha, (P.D.V.) - 5.62 ha, pasture - 22.0 ha, roads - 9.7 ha, under the village - 33.0 ha, other soils - 11.85 ha, cemetery - 2.99 ha, water pipeline - 17.0 ha. The area of the soils given to the private property is 426.18 ha. Of these, cultivated + maintaining areas - 369.18 ha, under the village - 57.0 ha.

On the Kiyamandyly farm - the total area within the border is 15338.80 ha. The soil area held in state ownership is 48.7 ha. Of these, the power line is 0.5 ha, channel-collector is 41.2 ha, and the highway is 7.0 ha. The total area of the soil given to the municipality within the border is 423.43 ha. Of these, (M.R.F.) - 52.74 ha, (P.D.V.) - 10.58 ha, pasture - 39.32 ha, roads - 30.2 ha, public construction - 19.37 ha, under the village - 45.84 ha, other soil - 45.59 ha, forest - 4.08 ha, cemetery - 5.41 ha, water pipeline - 170.3 ha. The total area of soil given to private ownership is 1066.67 ha. Of these, 990.17 ha are cultivated + maintaining areas, and 76.5 ha are under village soil.

The total area within the boundaries of the Kh.Guliyev farm is 12271.16 ha. The soil area held in state ownership is 9.0 ha, channel-collector - 9.0 ha. The total area of the soil given to the municipality is 319.18 ha. Of these, (M.R.F.) - 43.28 ha, (P.D.V.) - 5.34 ha, pasture - 8.22 ha, channel, collector and ditches - 80.86 ha, roads - 19.86 ha, public construction - 12.97 ha, under the village - 64.81 ha, other soil - 81.86 ha, forest - 1.96 ha. The total area of soil given to private ownership is 943.0 ha. Of these, 869.94 ha are cultivated + maintaining areas, and 73.06 ha are under village soil.

The total area of the Kyurtlar farm within the border is 111135.34 ha. The soil area held in state ownership is 61.4 ha. Of these, rivers - 37.6 ha, highway - 19.0 ha, cotton settlement - 4.8 ha. The total area of the soil given to the municipal property is 404.55. Of these, (M.R.F.) - 54.48 ha, (P.D.V.) - 34.21 ha, pasture - 199.55 ha, roads - 43.61 ha, public construction - 11.0 ha, school - 1.0 ha, other soil - 39.6 ha, cemetery - 10.5 ha, bushes - 2.5 ha, water pipeline - 8.1 ha. The total area of the soil given to the private property is 669.39 ha. Of these, cultivated + maintaining areas - 552.99 ha, under the village - 116.4 ha.

The total area of the H.Aslanov farm is 7771.12 ha, there is no soil held in state ownership. The total area of the soil given to the municipality is 189.34, (M.R.F.) - 15.32 ha, (P.D.V.) - 7.66 ha, pasture - 76.89 ha, roads - 16.5 ha, public construction - 11.45 ha, under the village - 26.03 ha, other soil - 24.79 ha, rivers - 1.43 ha, cemetery - 2.27 ha, water pipeline - 7.0 ha. The total area of the soil given to private ownership is 581.78 ha, cultivated + maintaining areas - 504.7 ha, and soil under the village are - 77.0 ha.

On the Mughanly farm - the total area within the border is 145153.63 ha. The soil area held in state ownership is 31.4 ha. Of these, rivers - 22.0 ha, forests - 2.4 ha, highways - 7.0 ha.

The area of soil given to municipal ownership is 426.83 ha. Of these, (M.R.F.) - 51.46 ha, (P.D.V.) - 5.0 ha, pasture - 184.32 ha, channels, collectors and ditches - 55.25 ha, roads - 63.75 ha, public construction - 32.2 ha, school - 1.35 ha, under the village - 5.6 ha, other soil - 22.7 ha, cemetery - 5.22 ha. The total area of soil given to private ownership is 995.404 ha. Of these, cultivated + maintaining areas are 900.004 ha, areas under the village are 95.4 ha.

The total area of Nizami farm is 22,264.49 ha. There is no soil area held in state ownership. The total area of the soil given to the municipal property is 645.12 ha. Of these, (M.R.F.) - 74.21 ha, (P.D.V.) - 7.75 ha, pasture - 44.84 ha, saline soil - 22.42 ha, channels, collectors and ditches - 307.75 ha, roads - 52.4 ha, public construction - 12.94 ha, under the village - 28.94 ha, other soil - 158.82

ha, cemetery – 6.05 ha. The total area of soil given to private ownership is 1619.37 ha. Of these, cultivated + maintaining areas account for 1488.34 ha, and areas under villages account for 131.0 ha.

The total area within the Poladly farm boundary is 10991.65 ha. The soil area held in state ownership is 2.0 ha, the highway is 2.0 ha. The total area of soil given to municipal ownership is 236.92 ha. Of these, (M.R.F.) – 33.3 ha, (P.D.V.) – 6.0 ha, pasture – 13.69 ha, saline soil – 6.8 ha, channels, collectors and ditches – 11.0 ha, roads – 16.0 ha, public construction – 12.7 ha, under the village – 26.0 ha, other soil – 32.43 ha, cemetery - 11.0 ha. The total area of soil given to private ownership is 852.73 ha. Of these, cultivated + maintaining areas – 760.73 ha, under the village – 92.0 ha.

The total area within the boundaries of the M.Azizbeyov farm is 13867.7 ha. The soil area held in state ownership is 10.0 ha, channel-collector – 10.0 ha. The soil area given to municipal ownership is 422.85 ha. Of these, (M.R.F.) – 40.5 ha, (P.D.V.) – 6.0 ha, pasture – 157.03 ha, roads – 15.0 ha, public construction – 4.0 ha, under the village – 87.2 ha, other soil – 93.12 ha, water pipeline – 1.96 ha. The total area of soil given to private ownership is 934.85 ha. Of these, cultivated + maintaining areas is 838.05 ha, and the remaining areas under the village are 96.8 ha.

The total area within the boundaries of the M.Fuzuli farm is 11720.21 ha. The soil area held in state ownership is 10.7 ha. Of these, the power line is 0.7 ha, the highway is 10.0 ha.

The soil area given to municipal ownership is 263.56 ha. Of these, (M.R.F.) is 23.0 ha, (P.D.V.) is 12.51 ha, pasture is 45.78 ha, channels, collectors and ditches are 84.37 ha, roads are 46.48 ha, public construction is 25.31 ha, school is 1.68 ha, under the village is 0.38 ha, other soil are 11.48 ha, cemetery is 3.98 ha, mulberry orchard is 8.59 ha.

The total area of soil given to private ownership is 845.95 ha. Of these, 651.15 ha are cultivated + maintaining areas, and 194.8 ha are under village cultivation.

The total area within the boundaries of the Karavelli farm is 17787.93 ha. The soil area held in state ownership is 98.7 ha. Of these, channel-collector – 24.08 ha, rivers – 20.2 ha, forest – 30.22 ha, highway – 14.34 ha, water pipeline – 9.86 ha.

The total area of the soil transferred to municipal ownership is 476.8 ha. Of these, (M.R.F.) – 50.25 ha, (P.D.V.) – 7.32 ha, pasture – 74.86 ha, channel, collector and ditches – 34.97 ha, roads – 119.35 ha, public construction – 5.14 ha, under the village – 18.2 ha, other soil – 95.91 ha, rivers – 67.53 ha, cemetery – 3.27 ha.

The total area soil given to private ownership is 1212.43 ha. Of these, 1077.13 ha are cultivated + maintaining areas, and 135.3 ha are under village soil.

The total area within the Saryjally farm boundary is 11222.87 ha. The soil area held in state ownership is 10.35 ha. Of these, special purpose – 1.0 ha, highway – 4.07 ha, cotton settlement – 5.28 ha.

The total area of soil given to municipal ownership is 264.95 ha. Of these, (M.R.F.) – 29.33 ha, (P.D.V.) – 9.07 ha, pasture – 18.51 ha, channels, collectors and ditches – 36.79 ha, roads – 41.0 ha, public construction – 34.13 ha, other soil – 90.12 ha, cemetery – 6.0 ha.

The total area of soil given to private ownership is 847.57 ha. Of these, 728.61 ha are cultivated + maintaining areas, and 118.96 ha are rural areas.

The total area within the boundaries of the M.Mushfig farm is 12253.52 ha. The soil area held in state ownership is 24.37 ha. Of these, channel-collector is 18.98 ha, the highway is 5.39 ha.

The total area of the soil given to the municipal property is 327.79 ha. Of these, (M.R.F.) is 53.73 ha, (P.D.V.) is 10.18 ha, pastures are 47.34 ha, roads are 30.78 ha, public construction is 15.06 ha, under the village is 25.95 ha, other soil are 96.99 ha, forest is 5.5 ha, water pipeline is 42.26 ha.

The total area of the soil given to private ownership is 901.35 ha. Of these, cultivated + maintaining areas account for 849.06 ha, and the remaining areas under the village account for 52.03 ha.

On the Nasimi farm - the total area within the border is 6440.63 ha. The soil area held in state ownership is 16.35 ha. The rivers on the farm are 16.35 ha.

The total area of the soil given to the municipal property is 147.75 ha. Of these, (M.R.F.) - 13.15 ha, (P.D.V.) - 6.37 ha, pasture - 66.87 ha, roads - 13.49 ha, public construction - 5.56 ha, under the village - 16.5 ha, other soil - 19.48 ha, forest - 4.25 ha, cemetery - 0.76 ha, water pipeline - 1.32 ha.

The total area of the soil given to private ownership is 476.53 ha. Of these, cultivated + maintaining areas are 445.53 ha, and the remaining areas under the village are 31.0 ha.

The total area within the boundaries of the grape production and enamel enterprise is 15573.06 ha. The soil area held in state ownership is 41.63 ha. Of these, channel-collector - 31.62 ha, the highway - 2.38 ha, the water pipeline - 1.42 ha, the areas of the ravine are 6.16 ha. The total area of the soil given to the municipality is 463.89 ha. Of these, (M.R.F.) - 39.21 ha, (P.D.V.) - 5.05 ha, pasture - 150.5 ha, channels, collectors and ditches - 54.65 ha, roads - 109.78 ha, public construction - 26.98 ha, school - 0.85 ha, areas under the village - 36.07 ha, other soil - 37.66 ha, forest - 0.64 ha, cemetery - 2.5 ha. The total area of soil given to private ownership is 1087.54 ha. Of these, cultivated + maintaining areas - 489.53 ha, areas under villages - 59.6 ha, and perennial planting - 518.41 ha.

On the Hamidakhanim farm - the total area within the border is 12266.49 ha. The soil area held in state ownership is 186.62 ha. Of these, rivers - 6.8 ha, special purpose soil - 179.82 ha.

The total area of soil given to municipal ownership is 281.24 ha. Of these, (M.R.F.) - 41.21 ha, (P.D.V.) - 11.66 ha, pasture - 79.77 ha, channels, collectors and ditches - 18.04 ha, roads - 38.95 ha, public construction - 16.59 ha, under the village - 51.52 ha, other soil - 22.21 ha, cemetery - 1.29 ha.

The total area of soil given to private ownership is 798.63 ha. Of these, cultivated + maintaining areas account for 724.04 ha, areas under rural areas account for 72.0 ha, and perennial planting account for 2.59 ha.

On Baku farm - the total area within the border is 15537.91 ha. The soil area held in state ownership is 116.14 ha. 116.14 ha is a channel-collector network.

The total area of the soil transferred to municipal ownership is 413.38 ha. Of these, (M.R.F.) - 18.63 ha, (P.D.V.) - 11.33 ha, pasture - 45.79 ha, channels, collectors and ditches - 36.43 ha, roads - 156.78 ha, public construction - 8.38 ha, under the village - 51.78 ha, other soil - 7.38 ha, rivers - 47.46 ha, cemetery - 2.29 ha, mulberry garden - 27.13 ha.

The total area of soil given to private ownership is 1008.39 ha. Of these, cultivated + maintaining areas - 935.95 ha, and the remaining areas under the village are 72.1 ha.

On the Mehrablı farm - the total area within the border is 131363.50 ha, the soil area held in state ownership is 10.2 ha. 10.2 ha is channel-collector network.

The total area of the soil given to the municipal property is 370.79 ha. Of these, (M.R.F.) - 40.81 ha, (P.D.V.) - 9.78 ha, pasture - 41.83 ha, channel, collector and ditches - 68.58 ha, roads - 86.77 ha, public construction - 16.26 ha, school - 0.80 ha, under the village - 22.54 ha, other soil - 104.63 ha, lake, swamp, reedbed - 3.79 ha, cemetery - 5.0 ha.

The total area of the soil given to private ownership is 972.51 ha. Of these, cultivated + maintaining areas account for 914.65 ha, and the remaining areas under rural areas account for 57.86 ha.

On the U.Hajibeyov farm - the total area within the border is 46655.03 ha. The soil area held in state ownership is 340.6 ha, power line - 0.5 ha, channel-collector - 78.0 ha, forest - 234.1 ha, railway - 11.0 ha, highway - 16.0 ha, water pipeline - 1.0 ha.

The area of the soil given to the municipal property is 2197.29 ha. Of these, (M.R.F.) - 130.52 ha, (P.D.V.) - 53.27 ha, pasture - 711.32 ha, saline soil - 19.92 ha, channels, collectors and ditches - 260.5 ha, roads - 64.0 ha, public construction - 11.66 ha, under the village - 386.2 ha, other soil - 538.05 ha, cemetery - 7.88 ha, shrublands - 13.97 ha.

The total area of soil given to private ownership is 2117.14 ha. Of these, cultivated + maintaining areas - 1995.34 ha, and the remaining areas under the village are 121.8 ha.

On the N.Narimanov farm - the total area within the border is 55507.4 ha. The soil area held in state ownership is 572.77 ha. Of these, channel-collector - 84.7 ha, public construction - 395.37 ha, railway - 11.0 ha, highway - 30.0 ha, cotton settlement - 200 ha, ravine areas - 31.7 ha.

The total area of the soil given to the municipal property is 2323.94 ha. Of these, (M.R.F.) - 382.06 ha, (P.D.V.) – 59.53 ha, pasture – 395.95 ha, channels, collectors and ditches – 704.9 ha, roads – 128.0 ha, public construction – 52.0 ha, school – 2.0 ha, under the village – 304.1 ha, other soil – 284.9 ha, cemetery – 10.5 ha.

The total area of soil given to private ownership is 2610.69 ha. Of these, cultivated + maintaining areas – 2551.7 ha, and the remaining areas under the village are 58.9 ha.

On the A. Bunyadov farm - the total area within the border is 24401.98 ha. The soil area held in state ownership is 70.5 ha. Of these, the power line - 0.5 ha, channel-collector - 64.5 ha, the forest - 1.0 ha, the gas pipeline - 2.0 ha, the highway - 2.5 ha.

The total area of the soil transferred to municipal ownership is 552.28 ha. Of these, the (M.R.F.) - 89.19 ha, the (P.D.V.) - 4.01 ha, the pasture - 169.1 ha, channel, collector and ditches - 36.8 ha, the roads - 60.2 ha, public construction - 19.3 ha, the school - 4.3 ha, the village under - 33.0 ha, other soil - 126.18 ha, the cemetery - 4.0 ha, the water pipeline - 6.2 ha.

The total area of soil given to private ownership is 1771.2 ha. Of these, 1476.8 ha are cultivated + maintaining areas, and 302.4 ha are rural areas.

On the Tajikistan farm - the total area within the border is 21447.06 ha. The soil area held in state ownership is 249.15 ha. Of these, channel-collector - 9.56 ha, forest - 0.57 ha, special purpose soil - 246.63 ha, highway - 16.02 ha, cotton settlement - 6.37 ha.

The total area of the soil transferred to municipal ownership is 504.48 ha. Of these, (M.R.F.) - 61.88 ha, (P.D.V.) – 21.93 ha, pasture – 50.44 ha, channels, collectors and ditches – 8.45 ha, roads – 88.5 ha, public construction – 23.55 ha, school – 1.75 ha, under the village – 178.8 ha, other soil – 33.36 ha, cemetery – 3.32 ha, water pipeline – 32.5 ha.

The total area of soil given to private ownership is 1323.43 ha. Of these, cultivated + maintaining areas – 1307.8 ha, the remaining areas under the village are 85.63 ha.

On the Khatai farm - within the border 15564.72 ha, soil held in state ownership - area 2.4 ha, highway - 2.4 ha.

The total area of soil given to municipal ownership is 507.13 ha. Of these, (M.R.F.) - 44.31 ha, (P.D.V.) - 12.95 ha, pasture - 121.78 ha, channels, collectors and ditches - 209.53 ha, roads - 18.94 ha, public construction - 12.67 ha, under the village - 30.89 ha, other soil - 40.71 ha, bushes - 1.48 ha, water pipeline - 13.87 ha.

The total area of soil given to private ownership is 1055.19 ha. Of these, cultivated + maintaining areas - 1007.19 ha, the remaining areas under the village are 48.0 ha.

On the New Karadolak farm - the total area within the border is 22212.34 ha. The soil area held in state ownership is 101.93 ha. Of these, the power line is 0.7 ha, channel-collector is 76.03 ha, the highway is 14.7 ha, the cotton settlement is 10.5 ha.

The total area of the soil given to the municipality is 516.40. Of these, the (M.R.F.) is 27.56 ha, the (P.D.V.) is 10.2 ha, the pasture is 45.5 ha, channel, collector and ditches are 140.25 ha, the roads are 100.69 ha, public construction is 25.32 ha, under the village is 75.6 ha, other soil are 90.15 ha, the cemetery is 1.13 ha.

The total area of soil given to private ownership is 1594.01 ha. Of these, cultivated + maintaining areas - 1534.11 ha, areas under villages - 59.4 ha, perennial planting - 0.5 ha.

On the Shahsevan farm - the total area within the border is 9223.46 ha. The soil held in state ownership - the area is 5.3 ha.

The total area of the soil given to the municipal property is 242.28 ha. Of these, (M.R.F.) - 31.2 ha, (P.D.V.) - 8.17 ha, pasture - 95.74 ha, channels, collectors and ditches - 10.81 ha, roads - 26.14 ha, under the village - 11.47 ha, other soil - 50.82 ha, forest - 6.18 ha, cemetery - 1.75 ha.

The total area of the soil given to private ownership is 675.88 ha. Of these, cultivated + maintaining areas - 630.88 ha, and the remaining areas under the village are 45.0 ha.

On the Karabakh farm - the total area within the border is 51516.77 ha. The soil area held in state ownership is 9.51 ha, of which 9.51 ha falls on the share of the water pipeline.

The total area of the soil given to the municipal property is 111.51 ha. Of these, (M.R.F.) - 11.77 ha, (P.D.V.) - 4.32 ha, pasture - 16.42 ha, channels, collectors and ditches - 4.70 ha, roads - 8.12 ha, public construction - 1.53 ha, school - 1.27 ha, under the village - 33.0 ha, other soil - 23.8 ha, water pipeline - 8.5 ha.

The total area of the soil given to private ownership is 395.75 ha. Of these, cultivated + maintaining areas - 328.04 ha, and the remaining areas under the village are 67.71 ha.

On the Sh. Gurbanov farm - the total area within the border is 19961.32 ha. The soil held in state ownership - the area is 18.22 ha. Of these, the power line - 0.5 ha, the highway - 11.72 ha.

The total area of the soil given to the municipality is 519.32 ha. Of these, (M.R.F.) - 81.6 ha, (P.D.V.) - 6.58 ha, pasture - 173.46 ha, channels, collectors and ditches - 35.35 ha, roads - 67.4 ha, public construction - 37.58 ha, under the village - 22.31 ha, other soil - 82.98 ha, forest - 2.33 ha, cemetery - 9.73 ha.

The total area of the soil given to private ownership is 1429.78 ha. Of these, 1312.78 ha are cultivated + maintaining areas, and 117.0 ha are rural areas.

On the Kahrizli farm - the total area within the border is 23341.04 ha. The soil area held in state ownership is 205.07 ha. Of these, rivers - 5.52 ha, nomadic cattle camp - 191.39 ha, highway - 8.16 ha.

The total area of the soil transferred to municipal ownership is 549.2 ha. Of these, (M.R.F.) - 55.87 ha, (P.D.V.) - 22.71 ha, pasture - 149.21 ha, channels, collectors and ditches - 15.55 ha, roads - 140.05 ha, public construction - 16.93 ha, school - 2.32 ha, under the village - 92.04 ha, other soil - 44.21 ha, cemetery - 1.98 ha, stony places - 8.33 ha.

The total area of soil given to private ownership is 1586.77 ha. Of these, cultivated + maintaining areas - 1472.95 ha, areas under village - 93.4 ha, perennial plantings - 20.42 ha..

On the Taynag farm - the total area within the border is 7356.79 ha. The soil area held in state ownership is 7.99 ha. Of these, forest - 4.4 ha, highway - 3.59 ha.

The total area of soil given to municipal ownership is 168.62 ha. Of these, (M.R.F.) - 20.22 ha, (P.D.V.) - 7.08, pasture - 51.62 ha, channels, collectors and ditches - 12.29 ha, roads - 39.46 ha, public construction - 8.57 ha, under the village - 4.19 ha, other soil - 14.46 ha, cemetery - 2.98 ha, mulberry orchard - 7.75 ha.

The total area of soil given to private ownership is 580.18 ha. Of these, 514.25 ha are cultivated + maintaining areas, and 65.93 ha is areas under the village.

On the S. Vurgun farm - the total area within the border is 21197.68 ha. The soil area held in state ownership is 44.0 ha. Of these, the power line is 1.6 ha, channel-collector is 20.0 ha, the gas pipeline is 3.0 ha, the highway is 19.4 ha.

The total area of the soil given to the municipality is 645.06 ha. Of these, (M.R.F.) is 56.29 ha, (P.D.V.) is 12.87, the pasture is 91.0 ha, channel, collector and ditches are 159.0 ha, the roads are 39.0 ha, public construction is 50.0 ha, under the village is 98.0 ha, other soil are 137.3 ha, the forest is 1.6 ha.

The total area of the soil given to private ownership is 1508.62 ha. Of these, 1384.62 ha are cultivated + maintaining areas, and 124.0 ha are rural areas.

On the Kh.Safaraliyev farm - the total area within the border is 9004.54 ha. The soil area held in state ownership is 51.15 ha. Of these, channel-collector - 38.15 ha, the railway - 2.04 ha, the highway - 10.96 ha.

The total area of the soil given to the municipality is 245.601 ha. Of these, (M.R.F.) - 24.37 ha, (P.D.V.) - 4.71, pasture - 10.32 ha, channel, collector and ditches - 70.29 ha, roads - 14.6 ha, public construction - 13.08 ha, areas under the village - 19.46 ha, other soil - 85.26 ha, cemetery - 3.01 ha.

The total area of the soil given to private ownership is 608.29 ha. Of these, 564.77 ha are cultivated + maintaining areas, and 43.52 ha are rural areas.

On the E. Chobanov farm - the total area within the border is 116168.72 ha. The soil area held in state ownership is 11.5 ha

The total area of the soil given to the municipal property is 295.24 ha. Of these, (M.R.F.) – 39.15 ha, (P.D.V.) – 10.27, pasture – 17.59 ha, roads – 34.33 ha, public construction – 7.19 ha, school – 4.63 ha, under the village – 50.6 ha, other soil – 27.48 ha, water pipeline – 104.0 ha.

The total area of the soil given to private ownership is 861.98 ha. Of these, cultivated + maintaining areas – 761.98 ha, and the remaining areas under the village are 100.0 ha.

On the Koyuk farm - the total area within the border is 9994.96 ha. The soil area held in state ownership is 6.62 ha. Of these, the gas pipeline is 0.5 ha, the highway is 6.12 ha.

The total area of the soil given to the municipality is 218.24 ha. Of these, (P.D.V.) is 5.62, pastures are 127.09 ha, channels, collectors and ditches are 20.31 ha, roads are 26.04 ha, public construction is 6.74 ha, school is 1.69 ha, under the village is 3.72 ha, other soil are 19.46 ha, cemetery is 2.79 ha, mulberry orchard is 4.78 ha.

The total area of the soil given to private ownership is 770.1 ha. Of these, 687.4 ha are cultivated + maintaining areas, and 82.7 ha are rural areas.

On the Khojavend farm - the total area within the border is 23341.57 ha. The soil area held in state ownership is 133.25 ha. Of these, channel-collector is 103.23 ha, the highway is 22.02 ha, and the village is 8.0 ha.

The total area of the soil given to the municipality is 716.96 ha. Of these, (M.R.F.) is 70.43 ha, (P.D.V.) is 5.92, pasture is 186.9 ha, channels, collectors and ditches are 328.3 ha, roads are 8.93 ha, public construction is 46.55 ha, other soil are 19.9 ha, lakes, swamps, reed beds are 44.41 ha, and cemeteries are 5.62 ha.

The total area of the soil given to private ownership is 1491.36 ha. Of these, 1237.06 ha are cultivated + maintaining areas, and 254.3 ha are rural areas.

On the T.Ismayilov farm - the total area within the border is 34223.71 ha. The soil area held in state ownership is 232.5 ha. Of these, forest - 220.0 ha, highway - 6.0 ha, cotton settlement - 6.5 ha.

The total area of soil given to municipal ownership is 1234.9 ha. Of these, (M.R.F.) - 100.99 ha, (P.D.V.) - 19.85, pasture - 403.0 ha, channels, collectors and ditches - 429.9 ha, roads - 55.2 ha, public construction - 31.9 ha, school - 3.0 ha, under the village - 3.82 ha, other soil - 151.86 ha.

The total area of soil given to private ownership is 1956.31 ha. Of these, 1802.65 ha are cultivated + maintaining areas, and 153.66 ha are rural areas.

On the N.Abdullayev farm - the total area within the border is 36534.98 ha. The soil area held in state ownership is 85.97 ha. Of these, channel-collector network is 37.48 ha, the railway is 4.88 ha, the special purpose area is 38.21 ha, the highway is 5.4 ha.

The total area of the soil transferred to municipal ownership is 1235.81 ha. Of these, (M.R.F.) is 59.79 ha, (P.D.V.) – 26.59, pasture – 154.24 ha, roads – 278.37 ha, public construction – 44.58 ha, under the village – 196.9 ha, other soil – 59.64 ha, forest - 1.02 ha, cemetery – 3.56 ha, mulberry garden – 3.77 ha, water pipeline – 401.35.

The total area of soil given to private ownership is 2313.2 ha. Of these, cultivated + maintaining areas – 2143.6 ha, and the remaining areas under the village are 169.6 ha.

On the J. Jabbarli farm - the total area within the border is 23360.69 ha. The soil area held in state ownership is 25.75 ha. Of these, the power line - 0.3 ha, channel-collector - 9.0 ha, the forest - 1.0 ha, the gas pipeline - 1.45 ha, the highway - 6.0 ha, the water pipeline - 8.0 ha.

The soil given to municipal ownership - area 522.44, (M.R.F.) - 82.16 ha, (P.D.V.) - 10.22, pasture - 98.5 ha, channels, collectors and ditches - 55.0 ha, roads - 55.0 ha, public construction - 22.6 ha, under the village - 84.3 ha, other soil - 114.66 ha.

The total area of soil given to private ownership is 1812.5 ha. Of these, 1709.5 ha are cultivated + maintaining areas, and 103.0 ha are rural areas.

On the M.E.Sabir farm - the total area within the border is 21147.0 ha. The soil area held in state ownership is 45.83 ha. Of these, channel -collector is 21.7 ha, special purpose soil is 17.13 ha, and the highway is 2.0 ha.

The total area of the soil given to the municipality is 498.61 ha. Of these, (M.R.F.) is 1.0 ha, pastures are 52.41 ha, roads are 42.5 ha, public construction is 18.02 ha, schools are 2.32 ha, under the village is 32.22 ha, other soil are 192.67 ha, and water pipelines are 157.47 ha.

The total area of the soil given to private ownership is 1602.56 ha. Of these, 1511.76 ha are cultivated + maintaining areas, and 90.8 ha are rural areas.

On the I.Gaibov and Gachag Nabi farms - the total area within the border is 401000.19 ha. The soil area held in state ownership is 194.68 ha, of which the power line - 1.0 ha, channels-collector - 22.20 ha, rivers - 105.48 ha, the highway - 2.0 ha, the areas of the ravine- 64.0 ha.

The soil transferred to municipal ownership area is 1068.36 ha, (M.R.F.) - 47.3 ha, (P.D.V.) - 12.38, pasture - 697.48 ha, channel, collector and ditches - 65.85 ha, roads - 122.0 ha, public construction - 19.49 ha, other soil - 90.08 ha, cemetery - 8.68 ha, bushes - 5.1 ha.

The area of soil given to private ownership is 2737.15 ha. Of these, 2323.92 ha are cultivated + maintaining areas, and 413.23 ha are rural areas.

On the Garadolag farm - the total area within the border is 32275.61 ha. There is no soil held in state ownership.

The total area of the soil given to the municipal property is 1204.66 ha. Of these, (M.R.F.) – 36.26 ha, (P.D.V.) – 9.8, pasture – 368.98 ha, channels, collectors and ditches – 313.29 ha, roads – 53.0 ha, public construction – 33.76 ha, under the village – 53.7 ha, other soil – 331.05 ha, cemetery – 4.82 ha.

The total area of the soil given to private ownership is 2070.95 ha. Of these, cultivated + maintaining areas – 1969.25 ha, and the remaining areas under the village are 101.7 ha.

Conclusion. Based on the results of the analysis of categories and forms of ownership in Aghjabadi district, one of the largest agricultural regions of the Republic of Azerbaijan, it was found that the total area of farms undergoing soil reform was 750025.76 ha. Of these, the total area of soil held in state ownership is 3100.26 ha. Of these, the area allocated for the power line is 11.6 ha, the area allocated for channel-collector network is 837.33 ha, rivers are 213.95 ha, forests are 493.69 ha, areas allocated for the gas pipeline are 6.95 ha, areas allocated for public construction are 395.37 ha, areas allocated for the nomadic cattle camp are 194.39 ha, areas allocated for the railway are 28.92 ha, special purpose areas are 463.79 ha, highway is 264.17 ha, cotton station is 53.45 ha, water pipeline is 29.79 ha, ravine areas are 101.86 ha, and soil under the village are 8.0 ha. The total area of soil given to municipal ownership is 22,521.58 ha. Of these, (M.R.F.) 2151.59 ha, (P.D.V.) 503.3 ha, pasture areas 5625.62 ha, saline areas 49.14 ha, areas allocated for channels, collectors and ditches 3707.37 ha, roads 2382.76 ha, areas allocated for public constructions 776.27 ha, areas allocated for schools 28.94 ha, areas under villages 2299.69 ha and other soil 2583.36 ha, forests 30.57 ha, rivers 116.42 ha, areas allocated for lakes, swamps and reed beds 48.2 ha, areas allocated for cemeteries 141.76 ha, bushes 21.57 ha, areas with mulberry gardens 71.89 ha, areas allocated for water pipelines 974.8 ha, and the stony places are 8.33 ha.

The total area of soil given to private ownership is 49403.934 ha. Of these, cultivated + maintaining areas are 44484.684 ha, areas under the village are 4924.16 ha, and perennial planting are 595.09 ha.

The farm with the predominance of pasture areas is U. Hajibeyov. Areas under the forest in the Shahsevan farm, saline areas in the Nizami farm, channels, collectors and ditches in the N. Narimanov farm, cultivated + maintaining areas in the I. Gayibov and Gachag Nabi farms, perennial planting in the Grape production and processing enterprise, a cotton station in the T. Ismayilov farm, and special purpose areas in the Tajikstan farm.

REFERENCES

1. Mammadov, G.Sh. Soil resources of Azerbaijan. Baku, «Elm», 2002, 132p.
2. Mammadov, G.Sh. Soil reform in Azerbaijan: legal and scientific-ecological issues. Baku, «Elm», 2002, 412 p.
3. Mammadov G.Sh. State soil cadastre of Azerbaijan: legal, scientific and practical issues. Baku, 2003.
4. Mammadov G.Sh., Babayev M.P., Hasanov Sh.G. Legend of the State soil map of Azerbaijan. «Elm», 2003, 67 p.
5. Mammadov, G.Sh. Socio-economic and ecological foundations of the efficient use of soil resources of Azerbaijan. Baku, «Elm», 2007, 856 p.
6. Mammadov, G.Sh. Eco-ethical problems of Azerbaijan: scientific, legal, moral aspects. Baku, "Science", 2004, 380 p.

DOI 10.24412/2709-1201-2024-3112-55-61

ВЕРМИКОПОСТТАУ ПРОЦЕСТЕРІНДЕ ДӘСТҮРЛІ ТҮРДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН МАЛ КӨҢІМЕН САЛЫСТЫРҒАНДА ТАМАҚ ҚАЛДЫҚТАРЫН ПАЙДАЛАНУ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ

ТӨКЕН НҮРГҮЛ СӘКЕНҚЫЗЫ

Алматы Технологиялық Университеті, Магистрант

БОЖБАНОВ А.Ж

Ғылыми жетекшісі: б.ғ.к, доцент, қауымдастырылған профессор
Алматы Технологиялық Университеті, Алматы қ, Қазақстан Республикасы

***Аннотация.** Статъя вермикопост өндірісінің экологиялық және технологиялық негіздерін әзірлеуге және оларды ауыл шаруашылығында қолдануға арналған.*

Өзектілігі: Урбанизация, жер бетіндегі халықтың ұдайы көбеюі және адамдардың тұтынушылық өмір салты өндірістің, ауылшаруашылық және тұрмыстық қалдықтардың орасан зор көлемін өндіру мен жинақталуына алып келеді. Бұл қалдықтардың едәуір бөлігі (60-70% дейін) органикалық және улы емес. Дегенмен, олар топырақтың, судың және ауаның жаһандық ластануын арттыруға әлеуеті бар, өйткені олар қазіргі уақытта көму, өртеу немесе көму арқылы жойылады. Бұл қалдықтарды жою әдістері экологиялық қауіпті және экономикалық тұрғыдан тиімсіз. Егер бұл органикалық қалдықтар ауыл шаруашылығына пайдалы материалдарға айналса, өсімдіктерге қажетті қоректік заттардың үлкен мөлшерін сақтауға болады. Сондықтан органикалық қалдықтарды тыңайтқыш, топырақты жақсартатын және энергия көзі ретінде пайдалануға қызығушылық артып келеді.

Зерттеу нысаны: Вермикопост өндірісінің процестері және олардың ауылшаруашылық қолданудағы тиімділігі.

***Кілт сөздер:** вермикопост, Калифорния құрты, экологиялық технологиялар, ауыл шаруашылығы, органикалық тыңайтқыштар, вермикопост.*

Вермитехнологиялар, яғни компост (тезек) құрттарын пайдалануға негізделген технологиялар осы артықшылықтар мен артықшылықтардың барлығын біріктіреді. Вермикопосттау – биологиялық ыдырайтын органикалық немесе құрамында органикалық қалдықтарды өңдеуге және қайта өңдеуге және оларды қосымша құнды материалдарға айналдыруға арналған ең экологиялық және экологиялық таза биотехнология. Вермиканың көмегімен органикалық қалдықтарды өңдеуге болады, ал органикалық қалдықтар қарашірік пен жауын құртының биомассасына айналады.

Профессор А.М.Игонин компост құрттарын өсіру әдістерін жасауға үлкен үлес қосты. Ғылыми зерттеулер 1984 жылы Владимир мемлекеттік педагогикалық институтында (қазіргі Владимир мемлекеттік университеті) басталды [1].

Қазіргі уақытта ғалымның Green-PIK корпорациясымен ынтымақтастығы нәтижесінде профессор А.М.Игонин мектебі құрылды, онда Ресейдің барлық аймақтарының және шетелдің өкілдері вермикация технологиясын үйретеді [2].

Сондай-ақ, осы саланы дамыту үшін Бүкілресейлік қолданбалы микробиология ғылыми-зерттеу институтының экология бөлімінде 1989 жылдан бері әзірленген микробиологиялық кәсіпорындардың органикалық қалдықтарын, ауылшаруашылық, өнеркәсіптік және коммуналдық канализациялық шламдарды вермикопосттау технологияларының маңызы зор. Профессор Г.А.Жариковтың жетекшілігімен компост құрттары мен *Eisenia fetida* табиғи компост құрттарының әртүрлі өндірістік желілерін кесіп өту бойынша селекциялық жұмыстар жүргізілді және Ресейдің климаттық жағдайына қолайлы компост құрттарының өнімді желісі алынды, «Оболенский гибридті».

Ресейде вермикультураны дамыту мен таратудың келесі кезеңі Владимир облысындағы «Green-PIK» корпорациясы» АҚ қызметімен байланысты. Қазіргі уақытта корпорация ірі қара мал көңі, топырақ негізіндегі вермикомпост, «HUMISTAR» брендімен вермикомпосттан сұйық гумусты препараттар және компост құрттарын өндіріп, сатумен айналысады [3].

Соңғы онжылдықтарда бұрынғы КСРО және қазіргі Қазақстанда вермикультура бойынша өте аз ғылыми және практикалық кәсіби әдебиеттер жарық көргеніне қарамастан, компост құрттары бойынша ғылыми зерттеулер және органикалық қалдықтарды өңдеу үшін компост құрттарын қолдану арқылы биотехнологиялық әдістерді жасау (вермикомпосттау) технологиясы) кең тарады.

Вермикомпосттау тәжірибелік даму сатысынан әлдеқашан асып кетті және әлемнің көптеген елдерінде (АҚШ, Канада, Қытай, ЕО, Австралия және Оңтүстік-Шығыс Азия) ауқымды бизнеске айналды және вермикомпост өнеркәсібінің негізі болды. Жаңа

вермикомпосттау технологиялары әлемнің көптеген елдеріндегі көптеген ұжымдардың көп жылдық ғылыми зерттеулерінің нәтижесі болып табылады [1].

«Жасыл экономикаға» көшу тұжырымдамасы сияқты Қазақстандағы үкімет бастамаларымен қолдау тапқан заманауи экологиялық күн тәртібінде қалдықтарды барынша азайтатын және ауыл шаруашылығы секторының экологиялық тұрақтылығын арттыратын технологияларды дамыту қажеттігін атап өтеді. Осылайша, вермикомпосттарды өндіру және пайдалану тақырыбы уақыт талабына сай келеді және еліміздің экологиялық стратегиясын жүзеге асыруға ықпал етеді.

Тәжірибелік бөлім.

Зерттеудің негізгі объектілері *Eisenia fetida* түрінің Батыс Сібір популяциясының жауын құрты болып табылады. Бұл құрт түрі компосттау технологиясында кеңінен қолданылады және экологиялық таза тыңайтқыш өндіруде ерекше маңызға ие. *Eisenia fetida* – Lumbricidae тұқымдасына жататын, эпигейктер санатына кіретін фитофаг құрт.

Eisenia fetida орташа мөлшерлі, тән жолақты қызғылттан күлгін-қызыл түске дейін өзгертін құрттар. Олардың көбею қабілеті жоғары және қысқа даму циклы бар:

- Коконнан шығу уақыты – 23 күн.
- Жыныстық жетілу – 40-60 күн.
- Бір құрт аптасына 10-ға дейін жас дара шығара алады.

Бұл құрт түрі вермикультураға оңай бейімделіп, температура, ылғалдылық және рН сияқты қоршаған орта параметрлеріне төзімді [4].

Жауын құрттары – топырақтың табиғи құрылымын жақсартып, оның құнарлылығын арттыруда маңызды рөл атқаратын топырақ омыртқасыздары. Құрттар өсімдік қалдықтарын өңдеп, оларды топыраққа сіңімді тыңайтқышқа (вермикомпост) айналдырады. Бұл тыңайтқыш өсімдіктердің өнімділігін арттырып, топырақтың құрылымын жақсартады.

Топырақтың аэрациясы. Құрттардың жер қазу белсенділігі топырақтың ауа айналымын жақсартады, ылғал мен оттегінің жетуін жеңілдетеді.

Топырақ микрофлорасын байыту. Құрттар ішек микрофлорасы арқылы биологиялық белсенді заттарды (ферменттер, антибиотиктер, амин қышқылдары) бөледі, бұл патогенді микроорганизмдерді азайтып, топырақтың микробиологиялық белсенділігін арттырады.

Құрттарға қолайлы жағдайлар. Жауын құрттарын тиімді өсіру үшін мынадай жағдайлар қамтамасыз етілуі қажет:

- Температура: 22°C (±5°C).
- Ылғалдылық: 75% (±10%).
- рН деңгейі: 6,8–7,2 [5].

Желдету: Топырақта оттегі болуы маңызды, субстратты екі-үш аптада бір рет араластыру қажет.

Ауыл шаруашылығындағы рөлі. *Eisenia fetida* құрттары ауыл шаруашылығында экологиялық таза тыңайтқыш өндірісін дамытуға ықпал етеді. Олар органикалық қалдықтарды

тез өндеп, жоғары құнарлы гумусты тыңайтқышқа айналдырады. Бұл тыңайтқыш өсімдіктердің өсуін күшейтіп, өнімнің сапасын жақсартады. Сонымен қатар, құрттардың биомассасы құстар, балықтар және үй жануарларына азық ретінде пайдаланылады. Құрттардың жергілікті экожүйедегі орны: жауын құрттары топырақта органикалық және бейорганикалық заттардың айналымын жылдамдатады. Олар өсімдіктер мен микроорганизмдер арасындағы байланыстарды жақсартып, топырақтың құнарлылығы мен құрылымын тұрақты түрде жаңартады. Мұндай белсенділік топырақ эрозиясын азайтып, ауыл шаруашылығы өнімділігінің артуына әкеледі.

Органикалық қалдықтарды іріктеу. Вермикомпосттау процесінің сапасы мен тиімділігі шикізатты дұрыс таңдап, өңдеу шарттарына байланысты. Бұл әдіс органикалық қалдықтарды бағалы тыңайтқышқа айналдырудың экологиялық және экономикалық тиімді жолы болып табылады. Негізгі шикізат ретінде өсімдік және жануар текті қалдықтар қолданылады, мысалы, көкөніс қабығы, жапырақтар, сабан және көң. Бұл қалдықтар жауын құрттарының қажеттіліктеріне сәйкес келетін көміртегі мен азотқа бай. Көкөніс қалдықтары, жеміс қалдықтары және өсімдік сабағы көміртегіге бай және жеңіл ыдырайтын материал ретінде танымал. Ал жануарлар көңі, мысалы, ірі қара, қой немесе құс көңі азоттың жоғары деңгейін қамтамасыз етеді. Дегенмен, көңді тікелей қолдану аммиактың жоғары болуына байланысты құрттарға зиян келтіруі мүмкін, сондықтан оны алдын ала сақтау қажет. Сонымен қатар, ас үй қалдықтары, тұқым қабықтары, қант өнімдері, тіпті кейбір ауыл шаруашылық қалдықтары вермикомпосттауға жарамды. Алайда, құрамында улы химиялық заттары немесе баяу ыдырайтын материалдары бар шикізатты пайдалануға болмайды. Мысалы, майлы тағамдар, ет қалдықтары немесе өңделген ағаш үгінділері жарамсыз болып табылады [6].

Компосттау шарттары. Вермикомпосттау үшін маңызды экологиялық факторларға температура, ылғалдылық, аэрация және қышқылдық деңгейі жатады. Оңтайлы температура 15–25 °С аралығында, ал ылғалдылық деңгейі 60–80% болуы тиіс. Төменгі температурада құрттардың белсенділігі азаяды, ал жоғары температура (35 °С-тен жоғары) олардың өліміне әкелуі мүмкін. Оттегінің жеткілікті болуы органикалық заттардың ыдырауына маңызды әсер етеді. Компост материалдарын үнемі араластыру немесе кеуекті компоненттерді қосу арқылы аэрация деңгейі жақсарады. Қышқылдық деңгейін (рН) 6,5–7,5 аралығында сақтау үшін, қажет болған жағдайда әк немесе жұмыртқа қабықтарын қосуға болады.

Шикізатты өңдеу. Шикізатты ұнтақтау органикалық заттардың ыдырауын жылдамдатады. Мысалы, ірі өсімдік қалдықтарын немесе қатты материалдарды 2–5 см бөлшектерге ұсақтау ұсынылады. Жаңа көңді немесе күшті иісі бар қалдықтарды компосттауға дейін 1–2 апта сақтап, аммиак деңгейін төмендету қажет. Сонымен қатар, компосттың химиялық тепе-теңдігін сақтау үшін әртүрлі материалдарды, мысалы, азотқа бай көң мен көміртегіге бай сабанды араластыру арқылы пайдалануға болады.

Вермикомпост сапасын қамтамасыз ету. Сапалы вермикомпост алу үшін жауын құрттарының өмір сүруі мен жұмысына қолайлы жағдай жасау керек. Бұл мақсатта қоршаған орта параметрлерін қатаң бақылау қажет. Әсіресе, температура, ылғалдылық және аэрацияны тұрақты түрде сақтау өнімнің жоғары биологиялық және химиялық құндылығын қамтамасыз етеді. Осы шарттарды орындау вермикомпосттың экологиялық таза әрі құнарлы тыңайтқыш ретінде тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Вермикомпосттау қалдықтарды қайта өңдеудің экологиялық таза әдісі ғана емес, сонымен қатар ауыл шаруашылығы өнімділігін арттырудың маңызды құралы. Оның артықшылықтары, әсіресе органикалық егіншілік үшін, тыңайтқыштарды химиялық заттарсыз қолдану арқылы топырақтың сапасын жақсартуға мүмкіндік береді [4].

Алынған нәтижелерді өңдеу.

Зертханалық үлгілік тәжірибе жағдайында жауын құрттарының тамақ қалдықтарын өңдеу тиімділігі. Вермикультивация және вермикомпосттау бойынша зерттеулер жүргізу үшін құрамында тамақ өнеркәсібінің әртүрлі қалдықтары бар органикалық субстраттар сериясы

дайындалды: картоп қабығы (К), банан қабығы (Б), сәбіз қабығы (М), сондай-ақ жартылай шіріген мал көңі (N).

Жоғарыда көрсетілген органикалық компоненттердің әрқайсысы 1-ден 1-ге дейінгі арақатынаста ойпат шымтезекпен (рН 5,5) араластырылған. Барлық органикалық компоненттер (шымтезектен басқа) бұрын пастаға ұнтақталған.

Тәжірибе схемасы 1:

Бақылау: ойпатты шымтезек (200 г) + мал көңі (200 г);

1-нұсқа: ойпатты шымтезек (200 г) + картоп қабығы (200 г);

2-нұсқа: ойпатты шымтезек (200 г) + банан қабығы (200 г);

3-нұсқа. ойпат шымтезек (200 г) + сәбіз қабығы (200 г). Тәжірибе 3 рет қайталанды.

Әрбір ыдысқа 20 жетілмеген (белдеусіз) жауын құрттары орналастырылды, олардың массасын алдын ала өлшеп алды. Әрбір ыдысқа салынған құрттардың орташа салмағы 1-кестеде көрсетілген. Копролиттің массасын анықтау үшін ыдыстан құрттар мен кокондар алынды. Өңделген субстраты бар контейнерлер ыдыстардағы мазмұнның ылғалдылығы 55% - дан аспауы үшін кептіруге қалдырылды. Кептіруден кейін өңделген субстрат жұқа електен өтті, нәтижесінде копролит құрттармен өңделмеген қалдықтардан бөлінді [7].

Құрттар мен піллелардың санын субстраттан алғаннан кейін қолмен санады.

Контейнерден шығарып, санағаннан кейін, құрттар копролит пен субстрат қалдықтарынан тазартылды, салмақ өсімін одан әрі анықтау үшін қайта есептелді және өлшенеді.

1-кесте – субстратқа жіберілген құрттардың орташа салмағы (г)

Тәжірибе варианттары	Қайталау тәжірибесі	Құрттар саны, шт.	Жалпы салмақ құрттар, г	Орташа салмақ 1 құрт г
Бақылау	1	20	5,51	0,27
	2	20	4,34	0,21
	3	20	4,06	0,21
1.Шымтезек + картоп қабығы	1	20	4,22	0,21
	2	20	4,42	0,22
	3	20	3,97	0,19
2.Шымтезек + банан қабығы	1	20	4,15	0,2
	2	20	4,86	0,24
	3	20	3,38	0,16
3.Шымтезек + аршылған сәбіз	1	20	4,05	0,2
	2	20	4,06	0,2
	3	20	4,75	0,23

Сурет 1- Eisenia fetida

Тәжірибеде *Eisenia fetida* жетілмеген жауын құрттары қолданылды. Құрттар шамамен бірдей жаста (үш апта), ұзындығы (3-3,5 см), белбеусіз таңдалды. Субстраттың 4 нұсқасы дайындалды. Субстраты бар әрбір ыдысқа 20 құрт таңдалып, олардың жалпы массасы анықталды және соның негізінде бір құрттың орташа массасы есептелді (1-кесте). Осыдан кейін құрттар субстратқа орналастырылды.

Дәстүрлі түрде қолданылатын ірі қара көңімен салыстырғанда вермикюльтура процесерінде тамақ қалдықтарын қолдану тиімділігін бағалау. Тәжірибе нәтижелері жауын құрттарын енгізгеннен кейін бір аптадан кейін бақылаудан басқа барлық нұсқаларда (ірі қара малдың көңімен) субстраттың қатты қалыпқа келуі және құрттардың жаппай қырылуы байқалғанын көрсетті. Осы себепті қалған тірі құрттар субстраттан шығарылды. 3-кестеде келтірілген деректерден банан қабығы мен сәбіз қабығы субстраттары әлі де құрттардың аз өлетінін көрсетті, бұл қалдықтардың осы түрлерін вермикюльтура үшін пайдаланған кезде субстратты алдын ала өңдеудің ұзағырақ кезеңі қажет екенін көрсетеді.

Кесте 2 – Құрттардың саны мен салмағына субстрат құрамының әсері

Тәжірибе нұсқасы	Құрттар саны, дана.		Ең бастысы - қажетті шараларды қабылдау,		1 құрттың салмағы, г	
	Эксперимент басында	Эксперимент соңында	Эксперимент басында	Эксперимент соңында	Эксперимент басында	Эксперимент соңында
Бақылау: шымтезек + мал көңі	20	24	4,63	15,42	0,23	0,63
1. Шымтезек + тазалау картоп	20	20	4,2	12,25	0,2	0,59
2. Шымтезек + қабығы банан	20	19	4,13	7,84	0,2	0,41*
3. Шымтезек + сәбізді тазарту	20	16	4,28	10,69	0,21	0,64
<i>Ескерту: * – Бақылаудағы айырмашылықтар Mann-Whitney U-тестіне сәйкес $p < 0,05$ мәнді</i>						

Тәжірибе барысында банан қабығы бар нұсқаны қоспағанда, барлық нұсқалардағы бір құрттың массасы 3 есеге жуық өсті. Картоп пен сәбіз қосылған нұсқаларда бір құрттың салмағының артуы бақылау мәндері деңгейінде болды. Банан қабығы нұсқасында бір құрттың массасының минималды өсуі байқалды (шамамен 2 есе) [8].

Вермикюльтура процесерінде дәстүрлі түрде қолданылатын мал көңімен салыстырғанда тамақ қалдықтарын пайдалану тиімділігін бағалау. Құрт өндеген субстраттан копролитті алып тастау және оны өлшеу азық-түлік қалдықтарын субстрат ретінде пайдалану ірі қара малдың көңімен салыстырғанда копролит өнімділігінің айтарлықтай артуына ықпал ететінін көрсетті. Сонымен қатар, копролиттің максималды өнімділігі картоп қабығымен, ал сәбіз қабығымен нұсқада минималды деп белгіленді (кесте. 3).

Кесте 3 – Субстрат құрамының копролит шығымына әсері

Эксперименттік нұсқа	Субстрат массасы, г	Копролит массасы, г	Копролит шығару,
----------------------	---------------------	---------------------	------------------

			субстратқа %
Бақылау: шымтезек + көң Мал	302,0	186,3	61,7
1. Шымтезек + тазалау картоп	203,0	160,7	79,1*
2. Шымтезек + банан қабығы	228,7	178,0	77,8*
3. Шымтезек + сәбіз қабығы	165,7	117,7	71,0*

*Ескерту: * – Бақылаудағы айырмашылықтар Mann-Whitney U-тестіне сәйкес $p < 0,05$ мәнді*

Мал көңімен салыстырғанда тамақ қалдықтары бар нұсқаларда копролит шығымының артуы зерттелетін тамақ қалдықтарының құрттар үшін аз қоректік құндылығымен және соның салдарынан субстратты белсендірек сіңіру қажеттілігімен байланысты болуы мүмкін. Дәстүрлі субстрат (мал көңі), керісінше, қоректік, сондықтан құрттар аз қарқынды түрде сінеді, ең алдымен олардың тіршілік әрекетінің өнімдері (яғни копролит) емес, құрттардың өздері мен піллә салмағының өсуін қамтамасыз етеді. (кесте 4). Осы себепті ірі қара малдың көңі вермикультура процестеріне, ал зерттелген тамақ қалдықтары вермикомпосттау процестеріне қолайлы [9].

Кесте 4 – Субстраттағы жалпы көміртегі мен азоттың мөлшері

Эксперименттік нұсқа	C %	N %	C : N
Бақылау: шымтезек + мал көңі	46,67 ± 9,33	1,95 ± 0,12	23,93
1. Шымтезек + тазалау картоп	47,61 ± 9,52	2,00 ± 0,12	23,8
2. Шымтезек + қабығы банан	47,00 ± 9,40	2,06 ± 0,13	22,8
3. Шымтезек + тазалау сәбіз	41,33 ± 8,27	1,53 ± 0,11	27,0

Осылайша, эксперимент нәтижелері зерттелетін тағам қалдықтарын жауын құрттары үшін тағамдық субстраттар ретінде пайдалану вермикультура процестерінің өнімділігін арттыруды қамтамасыз етпейтінін, керісінше, жауын құрттарының биомассасының төмендеуіне және төмендеуіне әкелетінін көрсетті. олардың туу коэффициентінде. Азық-түлік қалдықтарының зерттелген түрлерінің ішінде тек картоп қабығы ғана құрт биомассасының көрсеткіштерін және олардың құнарлылығын вермикультурада дәстүрлі түрде қолданылатын органикалық субстрат болып табылатын мал көңімен салыстыруға мүмкіндік берді [10].

Қорытынды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, тамақ өнеркәсібінің қалдықтарын органикалық субстраттың құрамдас бөлігі ретінде екі-үш апталық алдын ала компосттау кезеңінен кейін пайдалану вермикомпосттау процестерінің тиімділігін арттырады, копролит шығымының 10-17% өсуіне ықпал етеді. Мұны істеудің ең тиімді жолы - картоп қабығын пайдалану. Картопты өңдеу қалдықтарын қоспағанда, азық-түлік қалдықтарының барлық зерттелген түрлері мал көңімен салыстырғанда вермикультура өнімділігін төмендетеді, жауын құртының биомассасының өсуін азайтады.

Субстраттардың химиялық құрамы процестердің тиімділігіне айтарлықтай әсер етеді. Осылайша, сәбіз қабығы субстратында байқалатын азот мөлшерінің төмендігі және көміртегінің азотқа кең қатынасы құрттардың құнарлылығына және копролит шығымына теріс әсер етеді. Бұл нәтижелерді арттыру үшін оңтайлы қоректік сипаттамалары бар субстрат компоненттерін таңдау қажеттілігін көрсетеді.

Зерттеудің маңызды нәтижесі органикалық тыңайтқыш ретінде вермикомпосттың артықшылықтарын растау болды. Ол топырақтың агрохимиялық қасиеттерін жақсартып қана қоймайды, сонымен қатар оны макро- және микроэлементтермен, витаминдермен, аминқышқылдарымен және пайдалы микрофлорамен байытады. Вермикомпостты қолдану құнарлылықты арттыруға, топырақ құрылымын жақсартуға және оның су ұстау қабілетін арттыруға көмектеседі. Сонымен қатар, вермикомпостты қолдану ауыл шаруашылығы дақылдарының жылдам дамуын қамтамасыз етеді, мысалы, қызанақ көшеттері үшін вермикомпостты қолдану тұқымның өнуін 100% дейін арттырады, өну уақытын 7-8 күнге қысқартады және өсімдік биіктігін 15-20% арттырады. бақылау нұсқасымен салыстырғанда. Осылайша, вермикомпосттарды өндіру және пайдалану ауыл шаруашылығындағы заманауи талаптарға жауап беріп қана қоймай, сонымен қатар Қазақстанның экологиялық стратегиясын жүзеге асыруға елеулі үлес қосатын өзекті және перспективалы технология болып табылады. Бұл саланы дамыту топырақ сапасын жақсартуға, ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділігін арттыруға және еліміздің агроөнеркәсіп кешенінің тұрақты дамуына ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Гамзиков, Г.П. Сібір топырағының агрохимиялық қасиеттері және оларды реттеу әдістері / Г.П. Гамзиков // Сібір агрохимиялық Прянишников оқулары: халықаралық материалдар. ғылыми – практикалық конф. – Новосибирск, 2009. – 412 б.
2. Йодко, С.Л. Топырақтағы нитраттарды анықтаудың дисульфофенол әдісінің жаңа модификациясы / С.Л. Йодко, И.Н. Шарков // Агрохимия. - 1994. - № 4. - 95-97 б.
3. Берзин, А.М. Ауыспалы егістердің агроэкономикалық және биоэнергетикалық бағасы және ауыл шаруашылығы дақылдарын өсірудің агротехнологиялары / А.М. Берзин, З.И. Михайлова. - Красноярск: Красноярск: Красноярский Красноярск, 1997. - 194 б.
4. Мельник, И.А. Жауын құрттарын өсіру және вермикомпост өндіру технологиясы / И.А. Мельник, И.Л. Кәрпеттер // Ауыл шаруашылығы. – 1990. – № 8. - С.68-70.
5. Минеев, В.Г. Агрохимияның экологиялық мәселелері / В.Г. Минеев. – М.: ММУ баспасы, 1988. – 285 б.
6. Минеев, В.Г. Биологиялық егіншілік және минералды тыңайтқыштар / В.Г. Минеев. – М.: Колос, 1993. – 415 б.
7. Морев, Ю.Б. Жауын құрттарын қолдан өсіру / Ю.Б. Морев. – Фрунзе: Ілім, 1990. – 40 б.
8. Назарюк, В.М. Агроэкожүйедегі азоттың балансы және трансформациясы / В.М. Назарюк. - Новосибирск: РГА СБ баспасы, 2002.- 257 б.
9. Носко, Б.С. Топырақтағы трансформация және өсімдіктердің азотты сіңіруі / Б.С. Носко, Б.Б. Котвоцкий, А.М. Бредников, Т.А. Юнакова // Агрохимия. - 1997.- № 12.- 3-11 Б.
10. Овчаренко, М.М. Топырақ-өсімдік жүйесіндегі ауыр металдар / М.М. Овчаренко. - М.: ЦИНАО, 1997. - 225 б.

DOI 10.24412/2709-1201-2024-3112-62-72

ИССЛЕДОВАНИЕ ОБЩИХ ВОПРОСОВ АГРОТЕХНИКИ ВОСТОЧНОЙ ХУРМЫ В УСЛОВИЯХ ЗАПАДНОЙ ГРУЗИИ

МАРИЕТА ТАБАГАРИ

профессор Государственного университета Акакия Церетели, Грузия, Кутаиси

***Аннотация.** Целью исследования было - изучение общих вопросов агротехники восточной хурмы в условиях Западной Грузии. Было отобрано два сорта и по 3-3 варианта каждого сорта, всего 27 деревьев. Обрезку двух производственных сортов проводили по следующей схеме: Контрольная – обрезка ветвей, не укорачивая длину однолетних побегов; Легкая обрезка – обрезка ветвей, укорачивание однолетних побегов на 1/3; Средняя обрезка – обрезка ветвей, укорачивание однолетних побегов вдвое. Нами была изучены следующие элементы исследования: Течение фенологической фазы; Дефолиация растения; Урожай. Из проведенных исследований можно сделать вывод, что обрезка положительно влияет на урожайность восточной хурмы.*

***Ключевые слова** - Восточная хурма, Хаикуме, Пачия, обрезка.*

Восточная хурма (японская) (*Diospyros Kaki L*) – очень интересная и важная плодовая культура. Северный Китай считается родиной восточной хурмы. Хурма была завезена в 90-е годы 19 века и распространилась в регионы Грузии из Италии.

Плоды хурмы содержат большое количество углеводов, минералов, железа, витаминов, полифенолов и других полезных веществ для организма человека.

Восточную хурму используют как сырую, сушеную, так и консервированную. Сушеная хурма – лучший продукт, который покрыт кристаллизованным сахаром и по вкусовым качествам не уступает индийским финикам.

Практическое значение для Грузии имеют только три вида хурмы: хурма виргинская, хурма кавказская и хурма восточная (субтропическая). Первые два используются как подвои, а третий – как плодовые деревья.

Лучшими для хурмы являются аллювиальные, перегнойные, карбонатные, менее кислые красноземы и меловые почвы. По экспозиции лучше западные и восточные склоны. При посадке садов на ровных и слегка наклонных участках почве следует обеспечить естественный дренаж. Перед посадкой саженца желательно за несколько дней выкопать посадочную яму, диаметр ямы 50-60 см, глубина 30-40 см. Саженец аккуратно высаживают в лунку, уплотняют и поливают. Полив следует повторять регулярно с небольшими интервалами до тех пор, пока саженец не насытится водой.

Качество саженца – один из важнейших аспектов при посадке сада, поэтому его выбору следует уделить большое внимание. Саженец должен быть однолетним или двухлетним, с хорошо развитой корневой системой.

На урожай субтропической хурмы отрицательно влияет ветер, который вызывает механическое повреждение плодов и их падение. Для посадки следует выбрать защищенное от ветра место или устроить ветрозащитные полосы.

Рекомендуемые схемы посадки хурмы в саду: 6Х4, 6Х5 метров, в интенсивных системах - 5Х3 метра для всех сортов, для удобрения которых необходимо высаживать сорта-опылители. Сад хурмы нуждается в регулярном опылении.

Рекомендуемые способы формирования восточной хурмы: центрально-лидерная или, в некоторых случаях, многолинейная тотальная формировка.

Чтобы омолодить деревья хурмы в старости, ветви сильно подрезают и укорачивают основные ветви до 0,5 или 0,8 метра.

Наилучшие результаты дают органические удобрения по 30-40 кг на каждое растение, а также под каждое растение рекомендуются минеральные удобрения: хлорид аммония 500-1000 г, суперфосфат 800-1200 г, калийная соль 300-400 г.

Для борьбы с сорняками в саду хурмы используются как механические, так и химические методы. В саду применяют контактные и системные довсходовые и послевсходовые гербициды, в частности, глифосат (Клин, Ураган, Нокдаун и др.) 4-6 л/га, глифосинат, дикват (Баста, Реглон) 3-4 л/га. га (рекомендуемая норма расхода рабочего раствора 300 - 400 л/га), а также другие разрешенные препараты.

Плантации хурмы повреждаются довольно распространенными в Грузии вредителями: паутинным клещом, трипсами, белокрылкой, мучнистым червецом, клещом и другими.

Время сбора плодов зависит как от сорта, так и от условий их использования, например: Пачия собирают, когда две трети поверхности плодов становятся красными. Плоды Хиакуме можно собирать после их полного пожелтения. Плоды, предназначенные для перевозки или хранения, собирают раньше, до достижения полной зрелости.

В садах хурмы эффективной мерой является применение маслянистой эмульсии в период покоя, до набухания почек, а в высокие температуры применяют препараты меди.

Оптимальной температурой для хранения хурмы считается 0-2°C и относительная влажность 85-95%.

Сушеную хурму можно производить как в естественных условиях сушки, так и с использованием сушильных камер. Процесс сушки должен проходить при температуре 50-60°C, которая постепенно должна достигать 70-75°C. В среднем, чтобы получить 1 килограмм сухофруктов, необходимо 4-6 килограммов хурмы.

Целью исследования было - изучение общих вопросов агротехники восточной хурмы в условиях Западной Грузии.

В процессе разработки темы исследования было использовано полевое наблюдение. Исследование проводилось с использованием уже проверенных и известных методов. Опыт заложен на шестилетней плантации, площадь питания растений 5х6 м, опытный участок - типовой, с прямым рельефом, благоустроенными оросительными каналами и ветрозащитной полосой.

Было отобрано два сорта и по 3-3 варианта каждого сорта, всего 27 деревьев.

Обрезку двух производственных сортов проводили по следующей схеме:

- Контрольная – обрезка ветвей, не укорачивая длину однолетних побегов;
- Легкая обрезка – обрезка ветвей, укорачивание однолетних побегов на 1/3;
- Средняя обрезка – обрезка ветвей, укорачивание однолетних побегов вдвое.

Мы изучили следующие элементы исследования:

- Течение фенологической фазы;
- Дефолиация растения;
- Урожай.

Результаты исследования выглядят следующим образом:

Вегетация восточной хурмы начинается в третьей декаде марта. Время начала варьируется в зависимости от сорта и может варьироваться до 8 дней (Таблица 1).

Таблица 1

порода	вариант	Период обрезки	Начало вегетации	I конец роста	II рост	
					начало	конец
Хаикуме	контрольная обрезка		27.03	27.05	22.05	22.09
	Легкая обрезка	Осень	28.03	26.05	21.06	24.09
		зима	28.03	27.05	21.06	25.09
	Средняя обрезка	Осень	03.04	29.06	26.06	28.09
		зима	03.04	29.05	27.06	29.09
	Пачия	контрольная обрезка		25.03	12.06	25.06
Легкая обрезка		Осень	26.03	12.05	25.06	25.08
		зима	27.03	14.05	27.06	26.08
Средняя обрезка		Осень	28.03	15.05	28.06	25.08
		зима	29.03	16.05	29.06	26.08

Влияние методов и сроков обрезки на вегетацию восточной хурмы в условиях Западной Грузии

По данным, вегетация на растениях всех сортов началась раньше всего у деревьев контрольного варианта, после чего проводилась легкая обрезка деревьев (укорачивание на 1/3). Затем – средняя обрезка деревьев (укорачивание на 1/2).

Деревья варианта легкой обрезки вступали в вегетацию на 1-9 дней позже контрольных деревьев по точке и сорту, а деревья средней обрезки отставали от контрольных деревьев на 6-15 дней.

Различные варианты обрезки имеют разные сроки начала вегетации. Деревья Пачия выделяется самой ранней вегетативностью, за ним следуют деревья Хаикуме.

В зависимости от вида обрезки наиболее продолжительный вегетационный период имеют слегка подрезанные деревья сорта Хаикуме.

Сроки обрезки не влияют на время вегетации, хотя при осенне-весенней обрезке можно заметить небольшое наличие вегетации.

Что касается продолжительности вегетационного периода, от которого определяется толерантность растения, то засухоустойчивые деревья имеют более короткий вегетационный период.

Цветение восточной хурмы начинается в конце мая — начале июня (табл. 2).

Согласно исследованиям, начало и конец цветения варьируется в зависимости от вида обрезки. На контрольных деревьях наблюдается преждевременное цветение. То есть на тех деревьях, которые не были обрезаны, была очищена крона и удалены отмершие почки.

Деревья второго варианта обрезки (легкая обрезка) зацветали на 1-25 дней позже, в зависимости от почек и сорта, деревья третьего варианта (средняя обрезка) начинали цвести на 4-27 дней позже.

Таблица 2

Влияние методов и сроков обрезки на цветы восточной хурмы в условиях Западной Грузии

порода	вариант	Период обрезки	цветение		
			начало	массивный	конец

Хаикуме	контрольная обрезка		04.05	08.05	13.05
	Легкая обрезка	Осень	07.05	09.05	16.05
		зима	08.05	09.05	12.05
	Средняя обрезка	Осень	09.05	13.05	18.05
зима		09.05	13.05	19.05	
Пачия	контрольная обрезка		27.05	30.05	03.06
	Легкая обрезка	Осень	28.05	01.06	05.06
		зима	29.05	01.06	04.06
	Средняя обрезка	Осень	30.05	03.06	12.06
зима		01.06	04.06	11.06	

Продолжительность цветения не превышает 21 дня в зависимости от вариантов обрезки, пункты и породы дерева. Деревья контрольного варианта имеют самое продолжительное цветение. Деревья сорта Пачия контрольного варианта отличаются продолжительностью цветения (21 дня), а деревья сорта Хаикуме средней обрезки - коротким периодом.

Согласно исследованиям, сроки обрезки не влияют на дату начала цветения.

Обрезка положительно влияет на завязываемость плодов восточной хурмы (табл. 3).

Процент полезного роста на обрезанных деревьях Пачия колеблется в пределах 26,3 - 47% (на сильно обрезанных деревьях), а урожайность неукорененных деревьев колеблется в пределах 22,4%.

Процент полезного прироста на деревьях сорта Хаикуме колеблется от 17,4 (слабоопыляемые) до 54,5% (сильноопыляемые) в зависимости от вариантов.

Таблица 3

Влияние способов и сроков обрезки на завязь плодов хурмы восточной в условиях Западной Грузии

порода	вариант	Период обрезки	Количество цветов	Количество упавших плодов	Количество сохранившихся плодов	Процент полезного предположения
Хаикуме	контрольная обрезка		1154	992	162	14
	Легкая обрезка	Осень	989	776,3	212,7	21,5
		зима	997	745	252	25,2
	Средняя обрезка	Осень	897	605,8	292	32,4
зима		919	611	308	33,5	
Пачия	контрольная обрезка		1222	943	279	22,8
	Легкая обрезка	Осень	914	363,9	251	27,4
		зима	893	634,8	258,3	28,9
	Средняя обрезка	Осень	786	481,3	304,7	36,7
зима		791	480,5	310,5	39,2	

По данным исследований, операция обрезки оказывает влияние на деревья хурмы восточной, в частности, у деревьев сорта Хаикуме на контрольном варианте мы получили в среднем 35 кг плодов с 1 корня, тогда как легкая промежуточная обрезка дала в среднем 50-51

кг плодов, а у деревьев сорта Пачия мы получили с 1 корня на контрольном варианте 40 кг плодов, при этом легкие и средние обрезанные деревья дали 50-54 кг плодов (табл. 4).

Таблица 4

Урожайность деревьев исследовательских сортов хурмы восточной

порода	вариант	Период обрезки	со среднего деревя 2 лет (кг)	урожай (ц/га)
Хаикуме	контрольная обрезка		35	129,5
	Легкая обрезка	Осень	50	185
		зима	51	188,7
	Средняя обрезка	Осень	65	240,5
зима		74	273,8	
Пачия	контрольная обрезка		40	148
	Легкая обрезка	Осень	50	185
		зима	51	188,7
	Средняя обрезка	Осень	62	229,4
зима		63	225,7	

Из проведенных исследований можно сделать вывод, что обрезка положительно влияет на урожайность восточной хурмы.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

1. Омаров М.Д. Показатели продуктивности разных сортов и видов хурмы *Diospyros L.* в условиях Краснодарского края. *Сельскохозяйственная биология*, 2013, № 1. стр. 123-126.
2. Омаров М.Д. Архитектура корневой системы хурмы восточной зависит от корней и местоположения. *Журнал - новые технологии*. 2019 4(50).
3. Гулов С.М., Махкамов А.Е., Абдуллаев К.А.. Урожайность и качество плодов восточного сорта в условиях Гизарской долины. *Новости Академии наук Республики Таджикистан. Кафедра биологических и медицинских наук*. 2020. 3 (210). 42-46
4. Ченцова Е. С. Перспективы интродукции и использования некоторых видов хурмы в Прикубанской зоне плодородия. тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 06.01.07, кандидат биологических наук .160 с.
5. Казиметова Х.М., Шахмирзоев Р.А., Магомедова А.М. Особенности воспроизводства восточного персума в Дагестане. *Плодоводство и ягодоводство в России*. 2017 год; 51: 212-215.
6. Гасанов З.М. Некоторые биологические особенности субтропической хурмы в различных экологических условиях Азербайджанской ССР // *Субтропические культуры*. - 1972. - С. 28-30.
7. Алиев Ф.Г., Мурадов Х.Г., Ширинова Г.С. Применение простых и сложных удобрений в интенсивных садах яблок // *Аграрная наука*. -2009. - № 3-4. - С. 45-48.
8. The Holistic Orchard: Tree Fruits and Berries the Biological Way: by Michael Phillips. Kindle Edition. Chelsea Green Publishing. 2012. Pp. 25-38.
9. Shibzukhov, Z.-G.S. The effectiveness of microelements in agriculture / Z.-G.S. Shibzukhov [et al.] // *Agrarian Russia*. 2019. No 1. P. 19-23.
10. <https://floraprice.ru/articles/home/xurma-v-vazone.html>
11. https://www.picturethisai.com/ru/care/Diospyros_kaki.html

DOI 10.24412/2709-1201-2024-3112-67-72
УДК 130.1(575.3)

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПРОБЛЕМЫ ЧЕЛОВЕКА И ТОЛЕРАНТНОСТЬ В ФИЛОСОФИИ ДЖАЛАЛЕДДИНА РУМИ

УМЕДОВ МАСТОН ХАМДАМОВИЧ

доктор философских наук, профессор Таджикский национальный университет и
Узбекско-Финский педагогический институт, Самарканд, Узбекистан

Аннотация. В статье рассматриваются основы философские взгляды Джалаледдина Руми о человеке, ее назначение и толерантной отношение человека в обществе. Отмечается, что основные качества человека основываются на активном отношении к своему существованию и сосуществованию с другими, на ответственности за свои поступки. А также в статье анализируется проблема толерантности и толерантной отношении человека в обществе. Делается заключение о том, что толерантность, как уважение к представителям рода человеческого, представляющим различные этносы, религии и культуры, является неперенным условием выживания и развития современной цивилизации.

Ключевые слова: Человек, общества, толерантность, Богопознание и самопознание, нравственные основы, человечество, нравственности, ответственность, солидарность, социокультурной ценности, культурные аспекты.

Annotation. The article examines the fundamentals of Jalaleddin Rumi's philosophical views on man, its purpose and tolerant attitude of man in society. It is noted that the main qualities of man are based on an active attitude to his existence and coexistence with others, on responsibility for his actions. And also the article analyzes the problem of tolerance and tolerant attitude of man in society. It is concluded that tolerance, as respect for representatives of the human race, representing different ethnic groups, religions and cultures, is an indispensable condition for the survival and development of modern civilization.

Key words: Man, society, tolerance, knowledge of God and self-knowledge, moral foundations, humanity, morality, responsibility, solidarity, socio-cultural values, cultural aspects.

Джалаледдин Руми, глубоко анализируя, проблема человека как такового, как существа разумного, считал, что одной из причин, осложняющих его жизнь и влияющих на его сознание являются те различия, которые он создал (или осознал) между собой и другими людьми. Мыслитель утверждал, что часто разного рода различия – социальные или мировоззренческие, становятся основным движущим фактором в жизни людей. Он, как все другие представители суфизма, считал человека вселенским, общекосмическим, по своей природе сущностно бессмертным, т.е. таким, чья сущность «впитала» в себя божественный свет, космический дух, соединила и свет, и благо, и красоту.

Решая проблему различий в бытии, смыслах, истине, Джалаледдин Руми придавал им экзистенциальное значение, он всё рассматривал в рамках вопросов о человеке, обществе и природе. Он считал человека высшим творением, способным познать Бога. Но для того чтобы это произошло в действительности, человеку нужно было очиститься от всего негативного. А это путь очень сложный, требующий самопожертвования, усиленного труда, активного стремления к самопознанию и самосовершенствованию.

«Одновременно следует отметить, что Богопознание и самопознание – человекознание для Джалаледдина Руми являются синонимами друг друга. Джалаледдин Руми постоянно отмечает, что человек должен искать человека, а не материальные блага, он должен искать сокровища в самом себе, а не во внешнем мире. Самопознание для него стоит выше знания положений религии, ибо, познавая себя, человек познает других, а в конце концов – Бога...».[3, с.108] В притче «Рассказ про лису, льва и осла» [8, с.171], Джалаледдин Руми говорит человек

должен быть умным, благородным и нежадным. Когда, человек не может совладать своими желаниями, это может причинять боль и себе и другим.

Что делать, всех нас жадность ослепляет,
Она подчас к нам гибель приближает. [8, с.171]

Представления Джалаледдина Руми о человеке изложены в рамках исламских культурных традиций и философии суфизма. Человек является великим творением Бога, сам по себе индивидуум беспорядочен и не имеет определенной цели. В его же упорядоченном облике, которого человек добивается благодаря самопознанию, и в гармонии природы прослеживается «действие» Всезнающего. В свою очередь самопознание человека — это есть и познание бытия. Каждый понимает себя и Бога в соответствии с уровнем своего мировоззрения. В этих вопросах Джалаледдин Руми кроме учения своих предшественников опирается и на мысли своего отца – Бахауддин Валада. Бахауддин писал: «Люди приближаются к Богу в соответствии с уровнем собственного понимания: одни – чтобы обсудить прибыль и ущерб; другие – в поисках имени божественной тайны; кто – то увлечен астрологией; иные озабочены вопросами бытия и небытия. Утверждения, касающейся этих вопросов, напоминают мне, что я случайный странник в лесу дикарей». [2, с.208]

Человек, будучи маленькой частицей бытия, вмещает в себе всю сущность этого бытия, которое имеет смысл и ценность только тогда, когда в нем может существовать человек. Никакое другое сущее, одушевленное и неодушевленное, вне связи с человеком не может иметь необходимости в познании себя и мира. Так как ни один элемент бытия, кроме человека, не способен к интеллектуальному познанию себя и окружающего мира. Таким образом, основным объектом познания должны быть человек и цель его существования в мире. При этом Джалаледдин Руми отмечает, что человек, познавая себя и свою сущность, выявляет то, что отличает его от идеала, хотя мыслитель не оспаривает исключительную позицию человека среди божественных созданий.

Обосновывая философско-мировоззренческие основания человеческой деятельности, Джалаледдин Руми рассматривает идею толерантности, соотносит ее с человеком как божественно-социальным существом.

По его мнению, человек на пути к Истине должен освобождаться от ненависти и насилия. Здесь Джалаледдин Руми подчеркивает, что процесс самопознания у каждого человека свой, и путь к Богу одного путника может значительно отличаться от пути другого познающего. «В творчестве Джалаледдина Руми человек представлен посланцем двух миров: земного и небесного. Поэт призывает искать Бога не на небесах, а на Земле и в сердце человека», [7, с.40] и такой подход может стать основным механизмом утверждения толерантности в обществе.

Джалаледдин Руми считал, что деятельность человека в обществе является достаточно верным показателем нравственности. Ведь именно в обществе выявляется этическая природа человека, наличие в ней толерантности. Здесь философ упоминает о таких категориях, как сдержанность или терпимость. Эти качества человека основываются на активном отношении к своему существованию и сосуществованию с другими, на ответственности за свои поступки. Согласно Джалаледдина Руми, терпимость (или толерантность) стала обыденным явлением в обществе, нужно понимать и признавать те отличия, которые могут проявляться в этом обществе и даже за его пределами. Мыслитель считает, что представления о толерантности заложены в самой сущности человека, к какой бы культуре он не принадлежал.

Джалаледдин Руми писал о человеке как о представителе двух миров – небесного и земного. Суть его философско-антропологических взглядов в основном сводится к следующему - в человеке сопряжены два начала духовно-нравственное и чувственно – биологическое. Главное то, что эти два начала находятся в постоянной борьбе, и в этой борьбе человеку необходима сила, которая укрощает его природное начало в пользу духовного. Человек посвящает себя познанию Истины. Он является носителем божественного, и поэтому он должен познавать Бога через самого себя.

«Представления Мавлоно о человеке изложены в рамках философии суфизма и философско - религиозных и культурных традиций. Основной миссией человека Джалаледдин Руми считает путь к самому себе, через который человек познает и обретает собственное «Я». Обретший собственное «Я», он становится познавшим и обретшим знание, тайну. Его приобретенное позволяет человеку познать высшую мудрость сотворенного мира – Бога. В этом заключается основная цель сотворения человека. Человек на пути самопознания не только познает собственную сущность, он выявляет различия собственного духовного творения от идеала. Познав данный смысл, он изменяет собственную натуру, приводя ее в соответствие с идеалом». [5, с.150]

Человек, по Джалаледдину Руми, как в основном согласно и всем другим представителям суфизма, появился как результат самоизлияния и инобытия Истины. Истина в самом начале была сокрытым Абсолютом в непроявленном состоянии, и ни одно понятие, обозначающее смысл сам в себе скрытости Истины не выражает этого состояния. Затем наступает период, когда Истина по собственному волеизъявлению выходит из собственной неопределенности, наподобие розы, раскрытой в цветнике в результате Его взгляда и сияния, и одновременно приобретает видимость наподобие звука и музыкального инструмента. Процесс эманации, как струящийся поток светит и приносит жизнь. И в этом вечном дыхании и есть вечный поток жизни.

Эта вечная красота стала отражаться в зеркале возможного бытия, что означало превращение единственного во множественность. С точки зрения Джалаледдина Руми, Бог был скрыт в самом себе, поэтому говорить о Нем в категориях, отражающих мирские явления, это значит противоречить логике Абсолютного бытия. Последнее проявляется путем эманации, и каждый этап эманации у Руми и у всех орифов называется круг. Эта эманационная теория своими корнями уходит в неоплатонизм. Так, Плотин считал, что все, существующее в себе имеет свое главное, т.е. единое. Без единства нет определенности, а без определенности нет и бытия.

«Главная задача философии Плотина - последовательно вывести из божественного единства - как из последнего основания всякого бытия - градацию всего остального, существующего в мире, и указать путь, обратно ведущий к исходному единству». [1, с.510] Итогом этого процесса стало появление человека в результате эманации Абсолютного бытия.

Согласно философско-антропологическому учению Джалаледдина Руми, процесс превращения из Единого во множественность был процессом самораскрывания и увеличения в числовом отношении. И задача человека в процессе познания заключается в обратном процессе возвращения к своему началу.

Заслуживает особого внимания тот факт, что Джалаледдин Руми, призывал к познанию человека как социального существа. Во всем многообразии явлений и противоречий материального мира он видел главное – Единство их первоосновы.

Если рассматривать человека, как активное существо, то можно выявить антропологическую природу толерантности, основанную на отношении человека к своему существованию и сосуществованию с другими. Можно также определить наиболее существенные механизмы распространения толерантности в обществе и, соответственно, механизмы эффективной адаптации человека к социальной среде.

Идеи толерантности, как нравственного феномена в философии Джалаледдина Руми, формировались на основе его учения, представляющего собой синтез суфийского теоретического опыта сочетание различных воззрений. Свое влияние здесь оказали и условия его жизни, и среда, в которой он творил, и религиозно-философские концепции, которые были распространены в его время. Основой же всего послужила суфийская пантеистическая концепция вахдати вуджуд, связанная с существованием, вернее сосуществованием человека, с гармонией его внутреннего и общественного бытия.

Идея сосуществования в обществе является фундаментом социальной философии Джалаледдина Руми, и объясняется это тем, что он был ярким представителем суфизма, а в

суфийском тарикате всеобщность играет очень важную роль. Человек согласно суфизму, должен жить в обществе, нет, и разницы в том, к какой конфессии он принадлежит. Главное во взаимопомощи людей, которые благодаря справедливости и взаимодействуют.

Суфийские мыслители, особенно те, которые имели авторитет в обществе и у правителей, стремились оказать помощь нуждающимся людям. Это означает, что суфии не только ограничивались лишь теоретическими вопросами совершенствования «путника», но и занимались и практическими вопросами.

Джалаледдин Руми считал человека микромиром, который содержит в себе тайны мира божественного. При этом человек, представлялся им как отчужденная от самой себя сущность. Мыслитель стремился показать человека в наиболее полном его проявлении, в динамическом процессе становления, перевоплощения из духовной, общественной субстанции в материальное обличие, в единстве сущности и существования.

Демонстрацией философско-антропологических воззрений Джалаледдина Руми являются обоснованные им этические принципы, регулирующие взаимоотношения человека с другими членами общества. И это понятно, потому что Джалаледдин Руми, как известно из его философских взглядов, человека рассматривал как социальное. Его идеи о происхождении и предназначении человека совпадают, в основном, с идеями Санаи, Аттара, Ибн Араби.

Джалаледдин Руми считает, что основой всех зол в обществе находится в невежестве человека, когда человек думает только о внешнем «Я». «Невежество человека объясняется тем, что он, по мысли суфиев, забыл о своем высоком предназначении и ищет Истину (клад) повсюду, но только не в самом себе. Между тем путь к познанию Бога лежит через отрицание внешнего «я» и утверждение «я» истинного». [9, с.33]

В таком понимании Джалаледдина Руми человек предстает, как общепланетарное явление, он оказывается привилегированным существом среди других явлений вселенной, более того, все остальное существует благодаря ему и для него. Пророк Мухаммад является примером того, как человек должен жить в обществе. Независимо от того, какого он национального, социального и мировоззренческого выхода – перед Создателем все люди равны. «Стремящийся к чистоте обретает ее, если в противовес простолюдину, стремится к чистоте не за вознаграждение, а с целью достичь созерцания Бога». [5, с.153]

В этом процессе человек должен быть терпимым к другому, что аналогично современному пониманию толерантности. Терпимость в учении Джалаледдина Руми представляется как элемент активного сотрудничества человека с обществом. Человек, согласно Джалаледдина Руми, как социокультурное существо, должен иметь склонность к политической умеренности (здесь он имел в виду правителей). Терпимость должна проявляться на сознательном уровне, во внутреннем активном отношении к окружающей среде, которое может проявляться или в сострадании, или в действии, или в готовности принимать другого человека таким, каков он есть.

Под толерантностью как нравственной категорией в творчестве Джалаледдина Руми чаще подразумевается принцип терпимости отдельно взятого человека к этническим, политическим, конфессиональным, социальным (классовым) и иным особенностям другого человека. Это своего рода выражение мировоззренческого, религиозного, социально-политического, культурного, национального и этического плюрализма. Все люди, как один организм, создают единую общность. И если страдает одна часть общности, то и другая вряд ли будет функционировать не полноценно.

Как не стенать о страждущих невинно,
Все мусульмане – тело, что едино.
Страдает тело все, когда больна
Его какая – либо часть одна! [8, с.154]

Обращения Джалаледдина Руми к идеям толерантности было обусловлено востребованностью трансформирующегося общества, в котором создание новых социальных структур происходило в условиях политических изменений, смены власти. К тому же в этот

период в Малую Азию переселилось много ремесленников, представителей науки, культуры и искусства. Конечно, этот процесс имел противоречивый характер. В активное движение было приведено и коренное население, менялись устои общества, происходило взаимовлияние и взаимопроникновение различных культур. Все это было сопряжено с большими проблемами, вызывающими, в частности, и религиозную нетерпимость.

Джалаледдин Руми, как представитель прогрессивной части общества, видел в распрях и межконфессиональных трениях угрозу человеку. С учетом этого, говоря о взаимодействии культур, мыслитель рассматривает толерантность как системообразующую ценность социального бытия. И это было весьма актуально. Он считал, что человек способен выстраивать отношения с окружающим миром в любой критической ситуации, и там, где необходимо взаимопонимание людей, толерантность является незаменимой ценностью. Конечно, мы ни в коем случае не утверждаем, что попытки осмысления социокультурного феномена толерантности впервые были сделаны Джалаледдином Руми, такая попытка имела место еще в античности. Следует отметить, что и после него, на протяжении всей истории философии, идея толерантности, как гуманистической, социокультурной ценности находила отражение в трудах многих мыслителей.

Джалаледдин Руми считал, что, несмотря на этническую, социальную, культурную неоднородность, человек сможет жить и сосуществовать в гармонии и с собой, и с обществом, только на основе принципов толерантности. «Суфизм разрушает (как и древнеиранский монизм) расовые, социальные, религиозные и другие формы ограничений, предрассудков и условностей» [6, с.103]. Он разрабатывает концепцию планетарного человека, и в этом его великая заслуга.

В отличие от религиозной концепции, основывающейся на идее смирения и иррациональном чувстве примирения посредством ухода от возникающих в обществе проблем, Джалаледдин Руми действие принципа толерантности видит во взаимопроникновении и взаимовлиянии культур. Толерантность в учении мыслителя начинается с воспитания, она помогает сформировать у членов общества чувства ответственности, взаимной солидарности на пути к познанию.

Эти идеи созвучны современным научным изысканиям, которые направлены на установление демократии. Например, арабский ученый Салама Муса считает, что либеральная демократия предполагает развитие толерантности и свободы совести. [10, с.69]

Джалаледдин Руми, как свободомыслящий мыслитель, воспринял вечную идею единства, дружбы и сплоченности людей как жизненный постулат и смысл своей жизни. [11] Согласно Джалаледдина Руми, смыслом и содержанием бытия является человек, который должен жить в гармонии и со своим внутренним миром и с социальным миром как таковым. Всё его творчество пронизано этой идеей – человек венец всего, сущность и смысл существования мира.

Таким образом, в учении Джалаледдина Руми толерантность понимается как нравственная категория в социальном аспекте. Хотя суфизм пропагандирует идею ненасилия, это вовсе не значит пассивное подчинение убеждениям и взглядам других, восприятие чужих воззрений. Толерантность в социальной концепции Джалаледдина Руми воспринимается как нравственная категория, как положительное взаимодействие людей разных конфессий и культур, которые уважают и признают права друг друга.

Толерантность в понимании Джалаледдина Руми имеет два важных значения: первое – воспитание ответственности в человеке и второе – солидарность в познании Истины. Толерантность рассматривалась Джалаледдином Руми как норма совместимости в мире разнообразия и условие принятия других такими, какие они есть. Толерантность категория далеко не пассивная, это не только уважение к чужим ценностям, это позиция, предполагающая расширение круга личных ценностей за счет диалога с представителями иных культур, взглядов, ориентаций. Человек, не отказываясь от своих убеждений, в то же время благожелателен к мнениям других людей. По Руми, в обществе, характерным

признаком которого является многообразие социальных связей, взаимодействий и отношений толерантность, понимается как терпение.

В учении Джалаледдина Руми толерантность рассматривается также через призму гуманизма, который имеет социальные и культурные аспекты. Как мы отметили выше, отношения Я и Другого в рамках концепции «вахдат-ал- вуджуд» рассматриваются и в гуманистических позиций и в учении Джалаледдином Руми. Соотношение гуманизма и толерантности связано в основном с понятиями «сабр» и «ишк» – терпение и любовь. Человек, как самосовершенствующаяся личность, становится истинным мусульманином или совершенным человеком, благодаря своему гуманизму. Даже в суфизме, несмотря на то, что его основой является ислам, человек иногда не подчинен судьбе.

Возвеличивание человека, особенно усердного, нравственного, призыв к установлению справедливости и добронравия в отношениях между людьми в обществе, отказ от насилия, устранение вражды между религиями и народами, настойчивое утверждение толерантности и взаимопомощи, сострадание к притесненным – это основные положения гуманистических воззрений Джалаледдина Руми, свидетельствующие в свою очередь о жизнеспособности идей великого мыслителя, об их значении в нашем веке, о непреходящей ценности его наследия.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Асмус В.Ф. Античная философия.- М., 1976. -544 с.
2. Бахауддин Валад. Утопленная книга. Размышления Бахауддина, отца Руми о небесном и земном. М., 2009. -280 с.
3. Зиёев Х.М. Суфийский орден Мавлавия. Душанбе, «Хумо», 2007. 276 с.
4. Мавлоно Љалолуддини Румӣ. Девони кабир. Душанбе, 2009. – 587с.
5. Махмаджонова М.Т. Философия Джалолуддина Руми. Душанбе, 2007.- 290с.
6. Нафисӣ Саид. Сарчашмаи тасаввуф дар Эрон. – Теърон: Марвӣ, 1371. – 274 с.
7. Рахимов М. Толерантность основа мира. Душанбе, 2013.-196с.
8. Руми Джалал ад-дин Мухаммад. Маснави-йи Ма’нави (Поэма о скрытом смысле). Москва, 1986.- 496 с.
9. Степанянц М.Т. Мусульманский мистицизм /М.Т. Степанянц – М.: Канон, 2009. – 272 с.
10. Фролова Е.А. Дискурс современной арабской философии. Часть 1. М., Языки славянской культуры. 2012. – 72 с.
11. [электронный ресурс]. <http://today.tj/obschestvo/19456-osnova-ucheniya-mavlaviya-so-slov-samogo-mavlavi-glasit-vsyudu-bog-odin-drug-odin-i-slovo-odno-lider-nacii-emomali-rahmon-o-znachenii-tvorchestva-velikogo-predstavatelya-tadzhikskogo-naroda.html>.

DOI 10.24412/2709-1201-2024-3112-73-88

ФАЛСАФАИ ТОҶИК АЗ АҲДИ БОСТОН TO ЗАМОНИ ИСТИҚЛОЛ

КОМИЛОВ ДАЛЕР РУСТАМОВИЧ

номзади илмҳои фалсафа, дотсент, мудири кафедраи таърих ва робитаҳои байнифарҳангии Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи С.улуғзода, ш. Душанбе, кучаи. Ф. Муҳаммадиев 170/6

ҚОБИЛОВ МУҲАББАТШО ЗАМИРОВИЧ

номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи таърих ва робитаҳои байнифарҳангии Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи С.улуғзода, ш. Душанбе, кучаи. Ф. Муҳаммадиев 170/6

Аннотатсия: Дар мақолаи мазкур дар бораи таълимоти фалсафаи тоҷик ва муҳаққиқони тоҷик маълумот дода шудааст. Муаллифон оид мақоми донишмандонро ба тарзи энциклопедӣ таҳлил намудааст, ки муҳимтарин ва пурарзиштарин осори онҳоро истифода бурда маълумот дода додааст.

Донишномаи таърихи фалсафаи тоҷик таҳқиқи навин буда, дар асоси осори муҳаққиқони фалсафӣ таҳқиқ ёфтааст.

Калидвожаҳо: таърихи фалсафа, фалсафа, нафс, машшоия, макон, замон ва тиб, назарҳо, муосир, ташакуллӯби.

Сарсухан

Халқи фарҳангпарвару соҳибтамаддуни тоҷик аз бомдоди таърих барои рушди илму таърихи фалсафа ва фарҳангу маърифат аламбардор буда, омӯзиши илмҳои фалсафӣ мақоми шоистае дорад.

Раванди мазкур решаҳои амиқи таърихӣ дошта, дар сарғаҳи он равияи илмӣ-фалсафии қабл аз исломии тоҷик, ба монанди ҳикмати хусравонӣ, ва зурвония, ки ҷавҳари онҳоро ҷаҳонбинӣҳои илмӣ ва фалсафӣ арҷгузори ба донишу маърифат, дарки олами моддӣ ташкил ва қарор додаанд.

Пас аз истилои араб муборизаҳо бар зидди илму дониш ба авҷи аъло расид, маҳви фарҳанги тамаддун ба амал бароварда шуд ва ҳамин аст, ки аз нигоҳи Абурайҳон Берунӣ “солҳост аз Ҷайхун буйи китоби сухта меояд”. Бо вучуд ин зиддиятту муқовиматҳои шадид омӯзиши илм, аз меҳвари асосии фарҳангу маърифати тоҷик заррае берун нарафт.

Инсон бо мушкилоти замон ва рӯзгор, қабл аз ҳама, аз тариқи силоҳи маънавӣ – огоҳӣ ва дониш бархӯрд мекунад. Огоҳӣ инсонро дар баробари хатару мушкилот осебпазир мегардонад ва ин аст, ки кайфияти огоҳӣ ё ба истилоҳ, сатҳи огоҳӣҳои мардум масири ҳаракати ӯро дар ҷаҳону ҳастӣ таъин менамояд. Дар масири касби огоҳӣҳо ва шинохти инсон, ҷомеа, ҷаҳон ва кайҳон фалсафа ҷойгоҳи вежа дорад. Беҳуда нест, ки фалсафаро “модари илмҳо” унвон кардаанд ва сатҳи бинишмадории инсон аз кайфияти дастрасиаш ба фалсафа ва улуми фалсафӣ маълум мегардад.

Мардум аз қадимтарин замонҳо барои посух ҷустуҷуд ба мушкилот ва муаммоҳои зиндагӣ аз ақлу зеҳн кор гирифтааст ва тавассути сохтмони мағзӣ ба суолоти рӯзгор ҷавоб додаанд. Ба сухани дигар, мардум аз бомдоди зиндагӣ бо фалсафа ва пурсишҳои фалсафӣ ҳам қисмат будааст ва ба истилоҳ, “фалсафидан”-ро меҳвари кори фикрӣ ва ҷисмонии худ қарор додааст. Ҳатто инсонҳои ҷомеаи аввалия (ҷамои ибтидоӣ дар назар аст), бо он ки дар пешорӯйи мушкилоти рӯзафзуни зиндагӣ ва ҷаҳон очиз буданд, ҳунари пурсишгариро, ки аз тақвияту ҳаракоти фаъоли зеҳн маншаъ гирифта, нахустзаминаи тафаккури фалсафӣ маҳсуб меёбад, кашф карданд ва дар баробари муаммоҳои ҳаётӣ ҷасуронавор истоданд. Ба ин тартиб, аз қадимтарин замонҳо инсон доништан ва шинохтани муаммоҳои олами ҳасту буд ва бар ин мабно тасмим гирифтандро меъёри кор қарор дода буданд. Ба ёд меоварем ду қавли пири файласуфони ҷаҳонӣ Арасту: “Мардум, табиатан, меҳонанд бидонанд” ва “Барои файласуф набудан ҳам файласуф бояд буд”. Дар асрҳои миёна мафкураҳои динию

мазҳабӣ фалсафиданро, ҳарчанд ки интиқод мекарданд, ба фалсафа ва улуми фалсафӣ таваҷҷуҳ доштанд.

Фалсафа (фарзонагӣ ва хираддӯстӣ) донишест, ки ба тааммул, тафаккур ва пурсиш дар бораи масъалаҳои бунёдӣ ва асосие (мисли ҳастӣ, огоҳӣ, воқеият, арзиш, хирад, зеҳн, забон ва амсоли инҳо), ки дар ҷаҳону зиндагӣ бо онҳо мувоҷеҳ ҳастем, посух мечӯяд ва дар ин замина муколима ва гуфтумонро ба роҳ меандозад. Аз тарафи дигар, фалсафа на танҳо ба унвони тааммули назарӣ, балки ҳамчун “шева ё ҳунари зистан” ва талоше барои “хубу шоиста зистан” муаррифӣ мешавад. Албатта, ҳамеша фалсафа собит кардааст, ки хубу шоиста зистан, қабл аз ҳама, ба талошҳои мудавоми насли хушманди башарӣ бастагӣ дорад.

Фалсафа, қабл аз ҳама, бо шахсияти файласуф ва ҳарфу сухани фалсафӣ тавҷам аст. Файласуф нафарест, ки воқеияти зиндагиро дар мизони ақлу мантиқ баркашида, дар баробари мушкилоти ҳаётӣ, зулму истисмор, беадолатию беинзиботӣ, хурофоту таассуби ҳамагиру воғир қад алам мекунад. Ба ин маъно, муҳаққиқон файласуфро вичдони огоҳ ва бедори башар номидаанд.

Ҳамин тариқ, дар миёни илмҳои ҷомеашиносӣ хусусан фанҳои фалсафӣ, фанни таърихи фалсафаи тоҷик дорои мақоми махсус ва шоиста мебошад. Он ҳамчун илми фалсафӣ ташаккул ва инкишофи мактабҳои фалсафӣ, афкор, ақоиду андешаҳо ва таълимоту назарияҳои мутафаккирону ҳақимони тоҷикро дар давраҳои гуногуни таърихӣ меомӯзад. Таърихи фалсафаи тоҷик дар меъёрнома ё худ стандарти давлатии таълимӣ ҳамчун фанни асосии таълимӣ расман пазируфта шуда, ба он таваҷҷуҳи хоса зоҳир карда мешавад.

1. Таълимоти фалсафаи тоҷик аз аҳди бостон то асрҳои миёна

Хусравонӣ ҷаҳоншиносии қавмҳои ориёиро гӯянд, ки аз оини Маздоясно то замони зуҳури Зардуштиро дар бар мегирад. Дар адабиётҳои таърихиву фалсафӣ ҳикмати Хусравонӣ бо унвонҳои ҳикмати Каёниён, ҳикмати Пешдодиён, ҳикмати Ориёниён ва ҳикмати Шоҳзодагон низ ба ҷашм мерасад. Ин ҷаҳонбинӣ, пеш аз ҳама, арҷгузорӣ ба дониш ва маърифатро тараннум ва тарғиб менамояд. Вожаи **маздо** аз ду қисмат - **маз** ва **до** иборат буда, **маз** маънои бузург ва **до** маънои донишно дорад. Яъне дониши бузург, бузургманишӣ ва бузургдошти донишу маърифат аст. Донишу маърифат сухани воло ва андешаи созандаро ба вуҷуд меорад. Ҳамин аст, ки дар ҳикмати Хусравонӣ қадри сухан бо зар ва гоҳо аз он ҳам баландтар будааст. Сухан дар табори офариниш ҷавҳари аввал ё худ аввалмоияи ҷаҳони моддиву маънавист, ки кулли ҷузъиёти олами воқеиро маънии инсонӣ медиҳад. Ин андешаҳои воло боиси пайдо гаштани таълимотҳои оламшумули Зардуштияву Монавия ва Маздакия гардиданд.

Зардуштия - ақоиди динӣ-фалсафист, ки асосгузораи Зардушт мебошад. Осораш «Авесто» аст, ки иборат аз панҷ китоб: «Ясно» - роҷеъ ба масоили шаръия ва давраҳо буда, «Готҳо» (сурудҳо)-ро низ фаро мегирад, «Виспарад» - маҷмӯаи намозҳо ва матнҳои маросимӣ, «Яштҳо» - ситоишу ниёиши Аҳурамаздо, «Вандидод» - қонуни зидди девҳо, ки дар хусуси масъалаҳои беҳдошт ва аҳкоми ҳуқуқӣ баҳс менамояд ва «Хурд-Авесто» дар бораи дуоҳову намозҳост. Зардуштия яке аз нахустин мактабҳои фалсафаи бостонии мардуми тоҷик ба ҳисоб меравад. Хусусияти умдаи ин фалсафа аз он иборат аст, ки он на танҳо масоили ҳикмати амалӣ, балки масъалаҳои ҳикмати назарӣ-ҳастишиносию маърифатшиносиро ҳам фаро мегирад ва тарҳи масъаларо аз диди ахлоқ арзёбӣ мекунад, нуру зулматро ду ҷавҳари баробари ҳастӣ медонад. Бинобар ин, дуализм ё худ дутопарастиро метавон аз хусусиятҳои асосии ҷаҳонбинии ин мактаби фалсафӣ донист.

Зурвония яке аз ҷараёнҳои динию фалсафии аҳди бостони тоҷикро форс буда, дар густириши тамаддуни ориёӣ мақому манзалати хоссае дорад. Зурвон - дар Авесто ва дар забони паҳлавӣ маънии замонро ифода мекунад. Дар Авесто Зурвон исми Худои марг ва ниғаҳбони роҳи пули Сирот мебошад. Зурвония мабдаи тамоми ҳастиро зурвони беканора - замони беканора, ҷавҳари ба асли зоти худ пойдор медонад. Замон ба шакли низом ва қонуни табиӣ дар тамоми ҳастӣ таъсири қавӣ дорад.

Монавия ойине ирфонӣ ва омӯзае аз динҳои масеҳӣ, зардуштӣ, буддӣ ва гинуси буд, ки Монӣ, писари Фотаки Ҳамадонӣ, онро дар садаи севиҷи мелодӣ дар Эроншаҳр бунён гузошт. Аз рӯи таълимоти монавия дар олам ду қувван азалии ба ҳам зид — нуру зулмот, ОФ “Международный научно-исследовательский центр “Endless Light in Science”

хайру шар вучуд доранд. Пар олами нур худою фариштаҳо дар олами зулмот деуу иблис ҳукмронанд.

Маздакия таълимоти динию фалсафие, ки Маздак (460-528) дар соли 488 бо он баромад кард, бо таълимоти монавияю зардуштия алоқаи калон дошт. Худи Маздаки Бомдод дар ибтидо монавӣ буд, вале таълимоти Монӣ ўро қонеъ намегардонид. Зеро, аз як тараф маълум набуд, ки давраи сеюм кай фаро мерасад ва кай қувваҳои рӯшноӣ бар торикӣ ғолиб меоянд. Аз тарафи дигар, манъи лазоти дунё низ ба Маздак маъқул набуд. Аз ин рӯ Маздак эълон дошт, ки рӯшноӣ неки бар бадию торикӣ на дар он дунё ва на дар давраи сеюм, балки дар ҳамин дунёи моддӣ ғолиб меоянд. Қувваи рӯшноӣ бошууруна, вале торикӣ-бешууруна ва тасодуфӣ амал менамоянд. Аз ҳамин сабаб, инсон метавонад дар ҳамин дунё бар қувваҳои торикӣ бади ғалаба ба даст оварад.

Даҳрия ба сифати яке аз мактабҳои фалсафии озодандешона сухан меронанд ва нуктаҳои асосии онро мавриди интиқоди шадид қарор медиҳанд. Мутаассифона, аз осори фалсафии даҳриён, осори хаттиё боқӣ намондааст ва таърих номи намояндагони онро низ маҳфуз нигоҳ надоштааст. Гузашта аз ин, доир ба даврони зуҳури ин мактаб ва муносибати он ба Зурвония маълумоти далелҳои эътимодбахш дар даст надорем.

Табоия дар хусуси усули фалсафаи табоия Носири Хусрав чунин овардааст: «Аҳли табоӣ мар оламо азали гуфтанд ва гӯянд, ки чизҳо аз ин ҷаҳор табъ ҳамебудад шавад, чун гармӣ, сардӣ, тарӣ ва хушкӣ, бе он ки тадбире ва тақдире аз ҷуз эшон ҳалле бад эшон пайванданд.

Ишроқ мафҳуми арабӣ буда, маънии он дурахшидан, равшан шудан, баромад ё тулӯи офтоб мебошад. Ба маънии истилоҳӣ бошад, номи ҷараёни фалсафии асримиёнагии тоҷик аст, ки моҳияти он шарҳу тавзеҳ ва шинохти олам дар шакли нур аст. Ишроқиён ё ишроқиён пайравони фалсафаи ишроқро мегӯянд. Дар Ғарб саромади ишроқиён Суқрот ва Афлотунро мегӯянд.

Машшоъ вожаи арабист ва маънияш одами тезгард ё тезрав мебошад. Чун истилоҳи фалсафӣ мутафаккирони шарқии пайрави Арасту дар фалсафаи Шарқ машшоӣён гӯянд. Дар маҷмӯъ мактаби гурӯҳе аз файласуфони Юнони қадим, ки масъалаҳои мураккаби фалсафиро бо роҳи музокираву мувоҳиса ҳал мекарданд. Фалсафаи машшоъ ҳикмати Арасту ва пайравони ўст.

Тасаввуф яке аз машҳуртарин таълимоти динию фалсафии тоҷик маҳсуб мешавад. Ин ҷараён дар асрҳои аввали густариши дини ислом дар мамолики Шарқи Наздику Миёна пайдо шудааст. Қабл аз он ки ба тавсифи моҳияти ҳикмати тасаввуф рӯ биоварем, зарурати муайян намудани ошкор сохтани таърихи пайдоиш ва густаришу такомули он пеш меояд. Баъзан дар миёни дӯстдорони илму фарҳанг бо ҳам маҳлут гардонидани истилоҳоти «тасаввуф», «ирфон» ва «ишроқ» ба мушоҳида мерасад. Аз ин рӯ, лозим меояд, ки ин масъаларо равшан намоем, то ин ки донишҷӯёро дар истифодаву корбасти истилоҳоти зикршуда аз ҳар гуна иштибоҳот бираҳонем. Фалсафаи тасаввуфии асримиёнагии тоҷик дар тӯли мавҷудияти худ масъалаҳои мураккаби иҷтимоии омехта бо фалсафа, ба хусус, масоил роҷеъ ба офариниш, мақоми инсон дар олам ва ормонҳои рӯҳонии ўро пайваста фаро гирифта ва дар роҳи расидан ба ҳақиқати онҳо маърифати завқӣ ва кашфу шуҳудро бар маърифати ақлониву истидлолӣ тарҷеҳ додаст.

Калом вожаи арабӣ буда, маънои сухан, яъне нутқро ифода менамояд. Он таълимоти фалсафӣ ва мафкуравии асрҳои миёнаи халқҳои Шарқи Наздику Миёна, аз ҷумла халқи тоҷик аст, ки мабдаи бунёди фалсафаи ислом маҳсуб мешуд. Ҷонибдорони каломро мутакаллим меноманд. Муҳаммади Шаҳристонӣ дар асари худ «Ал-милал ва-н-ниҳал» ду маънои таърихияти пайдоиши каломро зикр кардааст: 1. «намоёнтарин масъалае, ки мутакаллимон сухан дар бораи он гуфтаанд, сухан бувад дар каломии Ҳақ, яъне қуръони Шариф, ки «оё қадим аст ё ҳодис»; 2. «ё аз он ҷиҳат, ки онҳо бо фалсафа муқобила карданд ва эшон фанне аз фунуни илми хеш мантиқ ном кардаанд ва азбаски мантиқу калом ду лафзи мутақорибанд дар маънӣ, эшон ин илмро калом ном кардаанд».

Калом дар асри VIII ба вучуд омадааст. Дар ин аср дар заминаи дини мубини ислом фирқаю мазҳабҳои зиёди муҳолифин пайдо шуданд: баҳсу мунозираи онҳо имони суннатро

ба ислом заиф мегардонданд. Густаришу нашр ёфтани афкори фалсафии юнонӣ эътиқоди мусулмононро ба заифӣ меовард. Дар чунин вазъияти муборизаи ғоявӣ бо тақозои муқовимати зидди бидъати мазҳабҳои мухталиф калом ба вучуд омад.

Нақшбандия яке аз ҷараёнҳои маъруфу сернуфузи фалсафаи тасаввуф мебошад, ки ибтидои асри XIV зуҳур карда, асосгузори он Шайх Баҳоуддини Нақшбанд (1318-1389) мебошад. Нақшбандия (ё «хоҷагон» низ мегӯянд) аз фаёлияти Абӯ Яъқуб Юсуфи Ҳамадонӣ (соли ваф. 1140) ибтидо мегирад. Халифи ин марди бузург Абдуҳолиқи Ғиждувонӣ (ваф. 1220) бунёдгузори тариқати хоҷагон нақшбандия аст. Аз ёздаҳ асли тариқати нақшбандия ҳаштоашро вай эҷод кардааст, ки чунинанд: ҳуш дар дам; назар бар қадам; сафар дар ватан; хилват дар анҷуман; ёдкард; бозгашт; ёддошт ва ниғаҳдошт.

Исфаҳон, асосан ба даврони салтанати Сафавиён дар асри XVI рост меояд. Ин қарн давраи фаёлияти пурвусъату пурравнақи ақлӣ буд, ки тақрибан дар ҳамаи риштаҳои улуми динӣ чеҳраҳои мумтози бешуморе барҳоста буданд.

Мӯътазилия мафҳуми арабӣ буда, маънояш дуршуда ё ҷудошуда мебошад. Он яке аз аввалин ҷараёнҳои бонуфузи фалсафаи калом аст, ки муассисонаш **Абӯҳузайфаи Восил ибни Ато** (699-748) ва **Амр ибни Убайд** (ваф.744) мебошанд. Онҳо нахустин илоҳиётшиносони исломанд, ки ба таълимоти динӣ тамоюлоти хирадгароёна ворид сохта, усули умдаи динию фалсафиро ба вучуд овардаанд.

Мотуридия яке аз таълимоти асримиёнагии тоҷик ба ҳисоб меравад.

Имом Абӯмансур Мотуриди Самарқандӣ (вафот 994) дар таърихи афкори исломӣ ба унвони яке аз бузургтарин мутатафаккирони калом (каломи исломӣ) эътироф шудааст. Шӯҳрати ин олим дар замони зиндагии худ дар саросари ҷаҳони ислом паҳн шуд.

Мотуридиро метавон асосгузори мактаби донишмандони Мовароуннаҳр донист. Дар баробари ин бояд гуфт, ки таълимоти Мотуридӣ нақши нисбатан калони ақдро дар раванди дарки ваҳӣ (ваҳӣи Илоҳӣ) эътироф кардааст. Ин нукта махсусан дар далели вучуди Худованд баръало мушоҳида мешавад.

Ба ақидаи Мотуридӣ, амрҳои Илоҳӣ аз рӯи ақл комилан нофаҳмо ҳастанд ва бояд ба онҳо ваҳӣи Илоҳӣ бовар кард. Яъне, ҳукми ниҳой оид ба ҷанбаҳои мусбат ва манфии амалҳо бояд бар пояи ваҳӣи Илоҳӣ сурат гирад. Зеро моҳияти фармудаҳои Илоҳӣ дар мавриди ҳалолу ҳаромро танҳо ба ақл наметавон маълум кард.

Ҳамин тариқ, ӯ мактаби каломии худро ба вучуд овард, ки дар ҳифзи мазҳаби Имоми Аъзам (Абӯҳанифа) саҳми бузург ва арзишманд гузоштааст. Мактаби Мотуридӣ, ҷанбаҳои мазҳабӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва илмӣ ва дидгоҳи дигар мактаби донишмандонро муқоиса карда шуда, ба ин васила бартариҳои андешаҳои ин мутафаккири барҷастаи тоҷикро собит месозад.

Ашъария аз дуҷумин равияҳои бонуфузи калом ба шумор меравад ва он равияи динию фалсафист, ки асосгузориаш Абдулҳасан Алӣ ибни Исмоили Ашъарӣ (873 - 941) будааст. Дар Басра ба дунё омада, аз шогирдони фақеҳони машҳур - Абӯисҳоқи Марвазӣ ва Абӯалии Ҷуббоист. Дар ибтидо мӯътазилӣ будааст, вале тақрибан дар чиҳилсолағӣ дарк кардааст, ки асосҳои ислом аз таълимоти мӯътазила фарсахҳо дур аст. Бинобар ин, аз аҳли эътиқод ҷудо шуда, ба интишори таълимоти худ пардохт, ки баъдан бо номи ашъария машҳуру маъруф гардид.

Мутаолия яке аз мактабҳои намоёни фалсафаи тоҷик маҳсуб мешавад. Асосгузори мактаби мазкур мутафаккири озодандеш Садруддин Муҳаммад ибни Иброҳим ибни Яҳёи Шерозӣ, маъруф ба Садрулмутааллиҳин ва **Мулло Садро** (1561-1050) мебошад. Садро дар таҳсили улум истеъдоди ғайбуллода дошт ва аз даврони ҷавонӣ ба омӯзиши ҷиддии улуми замонаш камари ҳиммат баста буд. Ӯ нахуст бо Шайх Баҳой ошноӣ пайдо намуда, илмҳои нақлиро назди ӯ ва улуми ақлиро бошад, аз таълимоти фалсафаи Мирдомод фаро гирифт.

Ихвонуссафо намояндагони он Абӯсулаймон Муҳаммад ибни Маъшар Басатӣ ал-Муқаддасӣ, Абулҳасан Алӣ ибни Ҳоруни Зинҷонӣ, Абӯҳамиди Мӯҳрҷонӣ, Абулҳасан Алӣ ибни Ромис Авфӣ, Зайнуддини Рифоа мебошанд.

Яке аз масъалаҳои муҳимтарини фалсафаи Ихвонус-сафо табақабандии илмҳо мебошад, ки доир ба он андешаҳои ҷолибе баён намудаанд. Онҳо табақабандиеро

мепазиранд, ки ҳамаи шӯъбаҳои донишно фаро гирифтааст ва мухтасаран ба се табақаи умдаи илм - риёзӣ, табиӣ ва мобаъдутабиӣ тақсим шудааст ва он ҳанӯз аз замони Арасту мавҷуд будааст.

Исмоилия яке аз ҷараёнҳои бонуфузи мазҳабӣ-фалсафӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ҳисоб мешавад, ки дар қарни VIII-и милодӣ ба вучуд омадаст. Муассиси ҷараёни Исмоилия Исмоил ибни Ҷаъфари Содиқ - ҳафтумин имоми аҳли шиа мебошад. Дар таҳаввулу ташаккули низоми фалсафаи исмоилия, мазмунан нақши назариёти навафлотунӣ, тавҳиди ислом бо омезиши ақоиди мазҳабии фалсафии халқҳои бостони, алалхусус тоҷикон хеле калон аст.

Асҳоби ҳаюло ҳикмати он мутафаккиронест, ки ҳаюлоро қадим медонанд ва мӯътақиданд, ки тамоми вучудоти олам аз ҷузъҳои ҷудонопазир иборат мебошанд. Ин мактаби фалсафӣ, ба иттилои манбаъҳо, тақрибан дар охири асри IX ва ибтидои асри X-и мелодӣ зуҳур кардааст. Фалсафаи асҳоби ҳаюло самти асосии фалсафаи даҳриёну табиёноро идома додаст. Забардастарин намояндагони он Ибни Ровандӣ ва Эроншаҳрӣ маҳсуб мешаванд.

Ибни Ровандӣ, Абдулҳасан Аҳмад ибни Яҳё ибни Исҳоқ маъруф ба (816-899) аз шаҳиртарин намояндаи фалсафаи асҳоби ҳаюло маҳсуб меёбад. Вай дар оғози фаъолияти илмию фалсафии худ ба ҷараёни мӯътазилия майл доштааст. Баъдан ба ҳикмати дини мубини ислом – фалсафаи калом рӯ овардааст.

Абулаббос Муҳаммад бини Муҳаммад Эроншаҳрӣ (ваф. 873) мебошад, ки ҳамчун ҳақими забардасти фарҳанги исломӣ маъруф мебошад. Тибқи иттилои сарчашмаҳо, вай китобе бо номи «Ҷалил ва асир» навишта буд, ки он бо сабабҳои номаълум боқӣ намондааст.

Носири Хусрав дар асари худ «Зодулмусофирин» аз Эроншаҳрӣ ном бурдааст ва номгӯи осори ӯро зикр кардааст. Аз ишораҳои ӯ бармеоянд, ки ин Эроншаҳрӣ илова бар ин ки дар ҳайат, нучум ва риёзӣ устод будааст, ҳақим ва файласуф низ буда, нисбат ба Муҳаммад бини Закариёи Розӣ ҳаққи устодӣ доштааст.

Абӯбакр Муҳаммад бини Закариёи Розӣ (865-925) табиби ҳозиқ, кимиёгари варзида, файласуфи барҷаста ва мутафаккири озодандеши тоҷик ва умуман ҷаҳони ислом аст, ки дар шаҳри Рай дида ба олам кушодааст. ӯ дар мусиқии назарӣ ва амалӣ маҳорату таҷрибаи хубе касб кард ва дар пизишкиву кимиёгарӣ низ дасти тавоно дошт. Дар Рай ва баъдан дар Бағдод раиси бемористон буд.

Абӯрайҳони Берунӣ (973-1048) дар хориҷи Синд, ки рустое аз тобеоти Хоразм аст, таваллуд ёфтааст. Вай бо сабаби вазнинии авзои иҷтимоӣ аз зодгоҳаш ба Гурганҷ рафт ва сипас раҳсипори Гургон шуд. ӯ пас аз тасаллути Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ба Хоразм ва баъдтар ба Ҳинд рафтааст. Абӯрайҳон Муҳаммад бини Аҳмади Берунӣ бархилофи таъсири амиқи фалсафаи юнонӣ дар миёни мутафаккирони тоҷик, баъзе чехраҳои низ буданд, ки аз пазируфтани бечунучарои он канорагирӣ ҷуста, мекӯшиданд то ба василаи илтифоти озмоиши мактабҳои фалсафӣ ва мафкуравии гуногун равиши фалсафии мустақиле паҳид оваранд. Яке аз чунин чехраҳо Абӯрайҳони Берунӣ буд, ки дар таърихи илму фалсафаи асримиёнагии тоҷик мақоми шоистаеро ишғол мекард.

Абӯнаسر Муҳаммад бини Муҳаммади Форобӣ (873-950) яке аз саромадони ҳикмати машшоии давраи тасаллути ислом маҳсуб мешавад. Вай дар соҳаҳои гуногуни илми замонаш дасти қавӣ дошт ва осори зиёде чун «Шарҳи мантиқи Арасту», рисолаҳои дар ахлоқ, сиёсат, тарбият, дин, риёзӣ, табиӣ, мусиқӣ, таърихи табақабандии улум, омӯзиши артиш ва ғайра ба ёдгор мондааст. Бинобар ҳамин вусъати фарогир ва шабоҳаташ ба Арасту буд, ки ӯро Муаллими сонӣ (дуюм) лақаб додаанд. Бисёре аз осораҳои дар қарнҳои минбаъда ба забони лотинӣ тарҷума шудааст.

Абӯалӣ Аҳмад ибни Муҳаммад маъруф ба Ибни Мискавайҳ (345-421-и ҳиҷрӣ) аз забардастарин мутафаккирони ҳикмати Машшоии тоҷик ба ҳисоб меравад. Вай дар шаҳри Рай ба дунё омада, ба шаҳрҳои Эрон ва Мовароуннаҳр сафарҳои зиёде карда, бо донишмандони машҳури он замон Абӯрайҳони Берунӣ ва Ибни Сино ҳамсӯҳбат гардидааст.

Ибни Сино (980-1037) номдортарин аллома ва барҷастатарин файласуфи машшоии тоҷик аст, ки дар соҳаи фалсафа ва ҳикमत таълифоти зиёде ба ёдгор мондааст. Муҳимтарини

онҳо- «Китоб уш-шифо», «Китоб-ун-наҷот», «Ишорот ва-т-танбеҳот» ва «Донишнома» мебошанд. «Донишнома» ягона асарест, ки Ибни Сино онро ба забони тоҷикӣ навиштааст, дигар асарҳояш пурра бо забони арабӣ таълиф ёфтаанд. Масъалаҳои фалсафии таносуби Худо ва табиат, шаклҳои ҳастӣ, сурату модда, нафсу тан, сабабият, маърифати олами моддӣ ва таҳқиқи масоили гуногуни мантиқ мазмун ва мӯҳтавои асосии осори ӯро ташкил медиҳад.

Абулвалид Муҳаммад ибни Рушд (1126-1198) аз барҷастатарин файласуфони Машшоии тоҷик ҳисоб мешавад, ки дар шаҳри Курдоби Испониё ба дунё омадааст. Вай дар ҷавонӣ илоҳиёт, фикҳ, адабиёт, фалсафа ва тибро омӯхт. Ибни Рушд соли 1153 ба Марокаш рафта, мадраса таъсис дод. Солҳои 1168-1171 қозии Севил, солҳои 1171-1182 қозиюлқузоти Курдоб, 1182-1194 табиби дарбор буд. Соли 1195 барои озодандешӣ ба ҷазаби амир Абуясуф дучор шуда, худаширо ҳабс карда, китобхояшро сӯзонданд.

Абӯҷаъфар Муҳаммад ибни Муҳаммад Насируддини Тусӣ (1201-1274) аз чехраҳои дурахшонтарини афкори фалсафӣ ва ҷамъиятӣ-сиёсии асримиёнагии тоҷик ба шумор меравад. Вай дар вусъати минбаъдаи фалсафаи машшоъ нақши бузурге дорад. Агар Ибни Рушд фалсафаи машшоъро аз ҳамлаҳои Ғазолӣ ҳимоя карда бошад, Насируддини Тусӣ онро аз зарбаҳои Фахриддини Розӣ ва Муҳаммади Шаҳристонӣ дифоӣ намудааст.

Муҳаммад Ғазолӣ (1058-1111) аз ҷумлаи бузургтарин мутафаккирони тоҷик аст, ки дар рушду ривоҷи тамаддуни тамоми халқҳои Шарқи мусулмонӣ нақши ниҳоят бузург бозидааст. Абӯҳомид Муҳаммад Ғазолӣ аз намояндагони барҷастаи фалсафаи калом мебошад. ӯ соли 1058 дар шаҳри Туси Эрон таваллуд ёфта, маълумоти ибтидоиро дар онҷо гирифта, сипас таҳсили худро идома додааст. Дар Тус Муҳаммад Ғазолӣ аз Муҳаммад Розӣ қонӣ илм омӯхта, сипас дар Ҷурҷон назди имом Шофай Исмоили Ҷурҷонӣ таълим гирифтааст. Ғазолӣ баъди чанд муддати таҳсил ба Нишопур сафар карда, назди Абумалики Ҷувайнӣ илми мантиқро омехтааст. ӯ баъди вафоти Ҷувайнӣ аз тарафи Низомулмулк ба дарбор даъват мешавад ва бо хоҳиши ӯ дар мадрасаи Низомияи Бағдод ба тадрис машғул мешавад. Баъди марги Низомулмулк Ғазолӣ чанд муддат гӯшанишинӣ ихтиёр карда, соли 1095 ба Димишқ ва аз он ҷо ба Маккаю Мадина сафар мекунад. Баъди чанд муддати парешонҳолию беморӣ вай ба Нишопур омада, ба тадрис мепардозад. Баъдтар ба Тус бармегардад ва дар онҷо соли 1111 вафот мекунад.

Фахриддини Розӣ (1149-1209) намояндаи машҳури мактаби фалсафии калом аст, ки дар рушду равнақи ин мактаб хизматҳои шоён кардааст. Мутафаккир ақидаҳои фалсафиро илмӣро дар асари худ «Мабоиҳис-ул-машриқия», «Муҳассалу афкор ил-мутақаддимин вал мутаахирин мин ал-уламо вал ҳукамо вал мутақаллимин», «Рисолат-ул-камолия фил ҳақоқиқ ил-илоҳия», «Мато-либ-ул-олия», «Асос-ут-тақдис», «Асрор-ут-танзил», «Китоб-ул-арбаин фиусул-ид-дин», «Ал-бароҳин дар илми калом», «Мафотиҳ-ул-ғайб», «Ҷомеъ-ул-улум» ва ғайра баён намудааст.

Фахриддини Розӣ давомдиҳандаи равияи фалсафии М. Ғазолӣ аст, назариёти худро дар хилофи файласуфони машшоӣ равона сохтааст.

Абӯҳотами Розӣ (ваф. 933) назариёти навафлотунии Насафиро дар бораи офариниши олам қабул кард, вале баъзе гароишҳои тамоюлоти ихтилофангезро, ки Насафӣ дар масъалаи нубувват ва шарҳи давраҳои таърихи инсоният роҳ дода буд, зери танқид гирифт.

Насафӣ (ваф. 942) ва ҳам Абӯҳотам ба таърихи муҳаддас аз назари тарҳи исмоилии ҳафт давр менигаристанд, ки ҳар яке бо зуҳури пайғамбар ё ноқиқи оварандаи шариат ва дини нав оғоз меёбанд. Аммо дар ташреҳи ҷузъиёт онҳо бо якдигар ихтилофи ақида доштанд.

Носири Хусрави Қубодиёнӣ (1004-1088) аз бузургтарин шоир ва барҷастатарин файласуфи исмоилимазҳаби тоҷик ба шумор меравад. Муҳимтарин осори фалсафииаш: «Зод-ул-мусофирин», «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн», «Хон-ул-ихвон», «Кушоиш ва раҳоиш», «Ваҷҳи дин», «Далел-ул-мутаҳайирин», «Сафарнома», «Рӯшнонома», «Саодатнома» ва осори манзумаи мебошанд.

Аҳмад Ғазолӣ (1064-1126) дар тасаввуфи исломии асри XI мавқеи намоён дорад. ӯ мутафаккирест, ки бори аввал чандин масоили суфияро пешниҳод намуда, барои орифони

баъдӣ ба ҳайси пешвои тариқат ва ҳамчун пири маънавӣ хизмат намудааст. Аҳмади Ғазолӣ яке аз орифони сермаҳсул дар таърихи тасаввуфи исломӣ маҳсуб мешавад.

Санои Ғазнавӣ (тав.1080) намояндаи машхури тасаввуфи асрҳои XI-XII мебошад. ӯро дар тариқат пайрави Аҳмади Ғазолӣ ва Юсуфи Ҷамадонӣ медонанд.

Айнулқузот (1099-1131) Ин мутафаккир яке аз шогирдони фозилу закии Аҳмади Ғазолӣ ба ҳисоб меравад. Тариқати баргузидаи ӯ тараннуми ишқи ирфонӣ, дарки моҳияти он ва бад-ин васила кашфи ҷамоли Ҳақ аст. Айнулқузот ишқро ба се мартаба- бузург, кӯчак ва миёна тақсим мекунад. Рисолаҳои «Лавоех», «Зубдат-ул-ҳақоиқ фи кашф-уд-дақоиқ», «Зубдат-ул-маонӣ» ва ғайраҳо ба қалами ӯ тааллуқ доранд.

Фаридуддин Аттори Нишопурӣ (1140-1221) дар асри XIII тасаввуфи исломиро ҳамаҷониба инкишоф додаст. Атторро дар тариқат увайсӣ дар ҷаҳонбинӣ пайрави ваҳдати вучуд аст, ки солиқони он баъд аз гузаштани пояҳои шариат ва тариқат, бо рӯҳи мутлақ, яъне Худо як мешавад. Масъалаи мазкурро мутафаккир дар маснавии «Мантиқ-ут-тайр» дар ҳикояти сафари мурғон ва расидани онҳо ба кӯҳи Қоф ва бо Симурғ як шуданашон хеле равшан ифода кардааст.

Чалолуддин Муҳаммади Балхӣ (1208-1273) идомадиҳандаи таълимоти тасаввуфӣ мебошад. Таълимоти Мавлавиро метавон аз ҷиҳати фалсафӣ сазовори баҳои баланд донист, зеро дар он чандин масоили баҳсталаби фалсафӣ мавриди баррасии олимона қарор гирифтаанд.

Ибни Арабӣ (1165-1240) аз намоёнтарин орифони ҷаҳони ислом мебошад. Ин мутафаккир кӯшиш намудааст, то масъалаи «ваҳдати вучуд»-ро, ки дар таълимоти аҳли тасаввуфи пешин дар ҳар сураат ҷилва мекард, ба як низоми мувофиқ дарорад.

Шаҳобиддини Сӯҳравардӣ (1155-1191), ки бо лақаби «Шайхи Мақтул» маъруф аст, забардастарин намояндаи он мебошад. Ҳикмати ишроқ яке аз мактабҳои маҳсули фалсафаи Шарқ аст. Пайдоиши ҳикмати ишроқ ба замони эҳёи фалсафа, ҳикмати хусравонӣ-пахлавии тоҷикони бостонӣ, ҳикмати ирфонии Юнон ва ҳикмати исломӣ рост меояд. Чунончи, яке аз намояндагони мумтози ин равия Шаҳобуддини Сӯҳравардӣ, ки худро вориси ду суннати фикрӣ-юнонӣ ва тоҷикӣ медонад, мебошад.

Афзалиддини Кошонӣ маъруф ба **Бобо Афзал** соли 593-и ҳиҷрӣ дар қарияи Марқии Кошон ба дунё омада ва таърихи фавташро соли 667-и ҳиҷрӣ зикр кардаанд. Ҳарчанд ӯ дар фалсафаву ҳикмат хизмати бузург карда бошад ҳам, вале иттилои дақиқе доир ба зиндагиномааш маҳфуз намондааст.

Баҳоуддин Муҳаммад ибни Муҳаммади Бухороӣ соли 1318 дар деҳаи Орифони Бухоро ба дунё омадааст. Падараш бофанда ва нақшбанд буд. Баҳоуддин дар ҷавонӣ ба касби падар шуғл варзида, ба матоъ ва фулӯзот нақшбандӣ кардааст. Аз ин рӯ, номи нақшбанд дар ин тариқат аз ҳамин ҷо пайдо шуда, худи ӯ бо лақаби Нақшбанд машхур гардид.

Абдурраҳмони Ҷомӣ (1414-1492) дар таърихи афкори ҷамъиятӣ сиёсӣ, фалсафӣ, ахлоқӣ ва адабии тоҷик яке аз мутафаккирони шаҳиру чирадаст маъруфият дорад. Қобилияту истеъдоди Ҷомӣ чунон бузург буд, ки ҳатто баъзе устодон аз ӯҳдаи дарс додани ӯ баромада наметавонистанд. Вай баъди хатми мадраса чанд муддате дар Самарқанд монда, соли 1452 ба зодгоҳаш шаҳри Ҷирот баргашт.

Мирмуҳаммад Боқирӣ Астарободӣ машхур ба **Мирдомод** (ваф. 1041) олим, мутафаккир ва барҷастатарин намояндаи фалсафаи асрҳои XVI-XVII-и тоҷик мебошад. Номи аслии ӯ Мир Бурҳониддин Муҳаммад Боқир буда, бо номи Мирдомод маъруф гардидааст. Мутафаккир дар таълимоташ ба аксари масоили илмӣ ва фалсафӣ даст зада, қариб тамоми соҳаҳои илмҳои замонашро фаро гирифтааст. Аз ҷумла, мантиқ, илоҳиёт, илмҳои табиӣ, риёзиёт, назарияи фикҳ, илми ҳадис ва илми тафсир соҳаҳои мавриди таҳқиқбудаи ӯро ташкил медиҳанд.

Ҳодии Сабзаворӣ (1797 - 1876), маъруф ба Ҳоҷӣ Мулло Ҳодӣ файласуф, мантиқшинос ва шаҳиртарин орифу барҷастатарин на-мояндаи мактаби фалсафии Исфаҳон ё худ ҳикмати мутаолия маҳсуб мешавад.

Мирзо Абдулқодирӣ Бедил (1644-1721) мутафаккири озодандеш ва донишманди

машҳури фалсафаи исломии машриқзамин аст. ӯ дар шаҳри Азимободи вилояти Банголаи Ҳиндустон ба дунё омада, дар шаҳри Деҳлӣ аз олам гузаштааст. Бедил аз овони наврасӣ ба ҳикмату фалсафа ва ирфони озодандешонаи Шарқ ошноӣ пайдо намуда, кӯшиш кардааст, ки дар пайравии орифони машҳури Хуросон- Аттори Нишопурӣ ва Мавлавӣ Чалолиддини Балхӣ ба масоили шинохти оламу инсон бипардозад.

2. Рушди илми фалсафа дар замонҳои шуравӣ ва истиқлоли тоҷик

Давраи минбаъдаи рушди фалсафа дар Тоҷикистон ба замони шӯравӣ ва пасошӯравӣ рост меояд. Дар ҳақиқат, пас аз воҷун гаштани ҷаҳолат, фиску фучури замони салтанати манғития даврони шӯравӣ марҳилаи камолоти нуру маърифат ва рушди бемайлони илму фарҳанг буд. Инкишофи фалсафа ва илмҳои фалсафӣ дар заминаи вусъати тамоми соҳаҳои илмҳои замонавӣ сурат мегирифт. Ин камолот тавассути мададу ҳамкориҳо ва ҳамгириҳои халқҳои шӯравӣ амалӣ мешуд. Нақши ҷамоҳангсозии ёрмандии молиявӣ моддӣ ва таҳассусмандии халқи бузурги шуравиро низ набояд фаромӯш кард. Ин таҷрибаи таърихро, сарфи назар аз баъзе камбудӣҳо, беҳтар дониш аз рӯи инсоф нахоҳад буд. Мо бояд ҷаҳд намоем, ки дастоварду қомебиҳои беназири он замонро дар заминаи ҳамкориҳо, равоити байниҳамдигарии илмию фарҳангӣ ва арзишҳои умуминсонӣ ҷадидан таҳким бахшем.

Сарфи назар аз он ки фалсафа ва густариши он дар тамоми ҷумҳуриҳои собиқ шӯравӣ барои замина фароҳам овардан ба мафкураи коммунистӣ ва наشري фалсафаи марксист-ленинӣ зарур буд, вале бо вучуди ин, барои ошноии зиёиёни мо бо фалсафаи муосири аврупоӣ аз манфиат холи набуд. Феълан, чи дар тадрису таълим ва чи дар маърифати илмиву тадқиқотӣ ин марҳилаи наво буд, ки дар бисёр ҳолатҳо аз замонҳои гузашта бартарият дошт ва тадриҷан ба ташаккули ҷаҳонбинии илмӣ аҳли маърифат ва муҳаққиқони тоҷик мусоидат кард.

Дар даврони соҳибистиқлолӣ эҳё намудан ва ба таври фарогир омӯхтани илму фарҳанг, аз ҷумла таърихи фалсафаи тоҷик яке аз масъалаҳои муҳим маҳсуб меёбад, зеро надонишони таърих, илму фарҳанги миллӣ шахсро ба гумроҳӣ мебарад. Илму фарҳанг ва фалсафаи тоҷик дар таърих решаҳои чуқур доранд. Мутафаккирони миллати тоҷик бо асарҳои эҷод намудаи хеш барои рушду нумӯи фалсафаи ҷаҳонӣ ҳиссаи сазовор гузоштаанд. Агар сухан дар бораи фалсафаи тоҷик дар асрҳои XIX то ибтидои асри XXI равад, пас бояд таъкид намуд, ки он дар ин давр ҳислати маорифпарварона дошт.

Поягузори ҳаракати маорифпарварӣ дар Осиёи Миёна Аҳмади Дониш аст. Аз маъруфтарин асарҳои ӯ - «Наводир-ул-вақоъ» ва «Нақз-ул-адён» мебошанд. Дониш аввалин мутафаккири маорифпарвар ва ислохотчи (реформатор) шуури миллию мазҳабии мардуми Осиёи Марказӣ, хосатан аморати Бухоро буд. Дар асарҳои хеш ӯ мавзӯҳои фалсафаи иҷтимоӣ, баррасиву таҳлили ҳақиқати иҷтимоиву сиёсӣ, пажӯҳиши роҳу усулҳои наҷотёбӣ аз зулму истибдод, ҷаҳолату бемаърифатӣ ва растагорӣ аз тасарруфи асорати кишварҳои хориҷӣ таҳлил намудааст.

Маорифпарварӣ ҷараёни иҷтимоию-сиёсӣ ва адабию фарҳангист, ки бо усули таблиғ ва ташвиқи ғояҳои маорифпарварон аз адолат, илму хирад нуқсонҳои соҳти муайяни ҷамъиятиро рафъ кардану анъанаю тарзи ҳаёт ва сиёсати онро тағйир дондан мехост. Маорифпарварон маънавиётро омил асосӣ ва ҳалкунандаи рушду ривочи ҷамъият, бемаърифатии одамонро сабабгори иллату нуқсонҳои иҷтимоӣ медонистанд.

Аҳмад Махдуми Дониш (1826-1897) ва пайравони ӯ сареҳан мушоҳида кардан мумкин аст. Аҳмади Дониш ҳамчун саромади ҷараёни маорифпарварии тоҷик ва шаҳиртарин мутафаккири он, дар асарҳои пурарзиши худ - «Наводир-ул-вақоъ», «Рисола ё худ мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития», «Меъёр-ут-тадайн» ва ғайра дар зимни баёни масъалаҳои ҳикмати иҷтимоӣ-сиёсӣ ба арзёбии масоили умумифалсафӣ, аз қабилӣ пайдоиши олам, ҳилқат ё ҳудусияти олам, назарияи судур, қазову қадар, мақому манзалати инсон ва дигар паҳлӯҳои ҳикмати ҳастии инсонӣ низ рӯй овардааст.

Абдулқодирхочаи Савдо (1823-1873) шоир, мутафаккири намоёни ҷараёни маорифпарварии тоҷик ба ҳисоб меравад. Осори адабии ба мерос мондаи ӯ порчаҳои манзум, қасоид, марсияву ғазал, маснавиву қитъа, рубиву ҳикоятҳо ва дигар жанрҳои шеърӣ

мебошанд. Ба лирикаи ишқӣ ва ҳаҷву мутоиба ҷудо мешавад. Дар лирикаи давраи аввали Савдо таъсири Бедил ба назар мерасад. Вале мутафаккир дар пайравии Аҳмади Дониш ва пайравони ӯ ба зуди аз доираи ин таъсир баромада, соддабаёниро пеш мегирад ва ба таъсири мавзӯҳои тозаи замони худ рӯй меорад.

Шамсиддини Шоҳин (1857-1894) шоир, мутафаккири намоёни маорифпарвари тоҷик маҳсуб меёбад. Осори Шоҳин аз девони ашъор, маснавиҳои «Лайлӣ ва Маҷнун», «Тӯҳфаи дӯстон», «Бадеъ-ус-саноеъ» иборат аст. Ӯ дар осораш аз носозгории рӯзгори худ ва ситами замона шикоятҳо карда, ҷаҳлу разолат ва фасоди ахлоқи ашроф ва табақаи ҳукмронро танқид намудааст.

Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат (1878-1902) ба таъбири Садриддин Айнӣ, ӯ аз камоли истеъдод ва ишқи адабиёт дар хурдсолӣ ба мартабаи устодӣ расида буд. Ҷазалиёти Ҳайрат, умуман ашъори ишқии давраи камолоти эҷодии ӯ, аз беҳтарин намунаи назми он давра ба ҳисоб меравад.

Тошхоҷаи Асирӣ (1864-1916). Маълумоти ибтидоиро дар Хуҷанд гирифта, соли 1882 барои такмили дониш ба Хӯқанд меравад ва дар мадрасаи он ҷо таҳсили илмро идома медиҳад. Вай ҳангоми таҳсил дар мадрасаи Хӯқанд забони русиро омӯхта, аз матбуоти даврагии русию туркзабонии Осиёи Миёна ва Кавказ баҳравар гардидааст.

Мирзосирочи Ҳакими Бухороӣ (1877-1914) таҳти таъсири афкори мутараққии Россия, Осиёи Миёна ва Кавказ пайрави фикрҳои маорифпарварӣ шуд. Азми сафар ба кишварҳои Россия, Аврупои Ғарбӣ ва Шарқи Миёна кард. Сафарҳои ӯ то соли 1909 давом ёфт. Мирзосироч Коллеҷи тиббии америкоиро хатм намуда, сипас дар Бухоро табобатхонаи навъи аврупоӣ кушода, ба муолиҷаи беморон пардохтааст. Дар рӯзномаҳои «Бухорои Шариф», «Тӯрон» ва маҷаллаи «Ойна» доир ба тиб мақолаҳои илмӣ дарҷ кард.

Сайид Аҳмади Васлии Самарқандӣ (1869) дар оилаи усто Аъзами оҳангар ба дунё омадааст. Вай маълумоти ибтидоиро дар зодгоҳаш - Самарқанд гирифта, дар мадрасаҳои Тошканду Бухоро такмили илм намуда ва чанд муддат дар Бухоро мударрисӣ кардааст. Азбаски Васлӣ аз ҷонибдорони усули ҷадиди таълим буд, бинобар ин ба таъқиби мутаассибону ҷоҳилони давр дучор шудааст. Ӯ аз рӯйи зарурат ба ватанаш - Самарқанд баргашта, то охири умри худ дар мадрасаи Орифҷонбой дарс гуфтааст. Васлӣ асарҳои ӯро ҳам ба тоҷикӣ ва ҳам ба ўзбекӣ менавишт. Дар назму наср асарҳои зиёди адабию илмӣ ва таълимӣ доштааст, ки мутаассифона аксарашон имрӯз дастрас нестанд. Осори манзуми Васлӣ дар ду девон- «Армуғони дӯстон» (1909) ва «Тӯҳфат ул -асҳоб» (1912) ба таъби расидааст.

Сайид Ҷамолуддини Афғонӣ (1838-1897) аз намоёндагони машҳури маорифпарварии тоҷик маҳсуб мешавад. Ин мутафаккир озодӣ ва донишро сарчашмаи кулли муваффақиятҳои инсонӣ медонад. Ҳамин аст, ки ӯ дар осори худ «Мухтасаре аз ҳоли Афғонистон», «Таълим ва тарбия», «Ҷавоиди фалсафа», «Дар ҷаҳолат ва нодонӣ», «Рисолаи қазо ва қадар», «Навоварӣ ва тақлид», «Ҳизбҳои сиёсии Шарқ», «Фалсафаи саноат», «Масъалаи Шарқ», «Инсон ва ҳақоқиқ коинот», «Фалсафаи тарбия», «Тасаввуф», «Таассуб», «Ислоҳоти динӣ», «Ваҳдати исломӣ», «Миллат ва дини ислом», «Мақоми зан дар ҷамъият», «Мубориза барои зиндагӣ», «Зебо ва қабех», «Гуманизм, натионализм ва демократия», «Ғарб ва Шарқ» ва ғайраҳо масоили марбут ба озодии инсон ва маърифати воқеиро мавриди баррасии васеи илмӣ қарор додаст.

Муҳаммад Иқбол (1877-1934) олим, мутафаккир ва донишманди соҳибзавқи фалсафаи тоҷик дар асрҳои XIX-XX аст. Омӯзиши паҳлӯҳо мухталифи ҳаёту ҷаҳолият ва ҷаҳонбинии аллома Муҳаммад Иқболи Лоҳурӣ дорои аҳамияти зиёде буда, илова бар ин барои тарси ми дақиқтари пешрафти ақоиди фалсафӣ, иҷтимоӣ ва ахлоқии мардумони Шарқ дар охири асри XIX ва аввали асри XX мусоидат хоҳад кард, чунки онҳо бар ақидаи таҷдиди афкори динӣ асос ёфтаанд.

Абдурауфи Фитрат (1886-1938) яке аз адибони хушсалиқа ва мутафаккирони забардасти маорифпарвари тоҷик ба шумор меравад.

Аҷзӣ Сайидахмадхоҷаи Сиддиқӣ (1865-1926) аз мутафаккирони равияи ҷадидия аст, ки баъди хатми таҳсил ба саёҳат баромадааст. Ӯ аз роҳи Ироқу Миср ба Россия омада, дар Боку

ва Тифлис муддате таваққуф намуда, бо эҷодиёти адибони озарӣ ошноӣ пайдо мекунад. Баъди баргашт ба ватан дар Самарқанд мактаб кушода, аз фанҳои дунявӣ ва забону адабиёти рус дарс гуфтааст.

Акбар Турсун (1939) соҳаву равияҳои асосии тадқиқоти фалсафаву методологияи табиатшиносӣ ва таърихи илму фарҳанги асримиёнагии Шарқ мебошанд. Академик Акбари Турсун муаллифи зиёда аз 300 мақола ва асарҳои илмӣ, илмию оммавӣ ва публицистӣ мебошад.

Аҳмадов Саид (1945) файласуф яке аз диншиносони маъруфи фалсафаи муосири тоҷик мебошад. Масъалаи асосии таҳқиқотҳои илмии профессор Саид Аҳмадов, осори динию фалсафии таълимоти калом ташкил медиҳад.

Атоев Атоулло Мухторович (1964) доктори илмҳои фалсафа, профессор, файласуфи муосири таърихи фалсафаи тоҷик ба ҳисоб меравад.

Бехбудӣ Маҳмудҷо (1875-1919) яке аз донишмандони тоҷик ва яке аз роҳбарони ҷадидони Туркистон ва мутафаккирони намоёни он равия буд. Ӯ мадрасаро хатм намуда, вазифаи муфтиро ба ҷо меовард ва ба Миср, Туркия, Қазону Уфа сафар кардааст.

Баҳоваддинов Алоуддин Маҳмудович (1911-1970) зодаи шаҳри бостонии Самарқанд буд, ки аз соли 1934 ба Тоҷикистон омада, то охири умр барои ривочу равнақи илму фарҳанги тоҷик, хусусан, фалсафаи он сидқан хидмати беназир кардааст. «Ақидаҳои фалсафии Ибни Сино дар китоби «Донишномаи ӯ» аввалин рисолаи илмӣ-тадқиқотии А. М. Баҳоваддинов буд.

Бобочон Самиев (1970) дотсент (2004), доктори илмҳои фалсафа (2010), профессор (2012), яке аз файласуфи маъруфи таърихи фалсафаи муосири тоҷик мебошад. Масъалаи асосии таҳқиқотҳои илмии ӯро фалсафаи дин, илм ва маориф ташкил медиҳад. Дар баробари ин ӯ дар навиштани чандин китобҳои дарсӣ ва барномаҳои таълимӣ аз фанҳои «Диншиносӣ» ва «Фалсафа» саҳм гузоштааст.

Ғафуров Бобочон (1909-1977) дар рушди донишҳои ҷамъиятию сиёсӣ ва фарҳангии давраи мазкур нақши хеле калон аст. Вай кӯшишҳои зиёде барои ҳифзи фарҳанги миллӣ ба харҷ дода, мақому мартабаи ҷаҳонии тамаддуни тоҷикро хеле баланд бардоштааст. Махсусан, тадқиқотҳои Б. Ғафуров дар бораи таърихи халқи тоҷик ва фарҳанги он аҳамияти бузургро касб намуда буд.

Ғафорова Мунзифа (1924 - 2013) файласуфи варзидаи муосири тоҷик ҳамчун нахустин докторзани илми фалсафа дар миёни аҳли маориф фарҳанг маҳбубияти хос дорад.

Ғаффор Мирзоев (1964) доктори илмҳои фалсафа, профессор яке аз файласуфони намоён дар ҷумҳурӣ ба ҳисоб меравад.

Ғойбов Маҳмад (1943-2020) доктори илми фалсафа, профессор, Корманди шоистаи Тоҷикистон яке аз файласуфони замони муосир ба ҳисоб меравад.

Ғуломов Тоҷиддин Мирзоалиевич (1982) номзади илмҳои фалсафа (2011), доктори илмҳои фалсафа (2024) яке аз файласуфони замони истиқлол ба ҳисоб меравад.

Диноршоев Мӯсо (1934-2020) солҳои 60-70-уми асри ХХ ба ҷодаи пажӯҳишу таҳқиқи афкори фалсафӣ дар илм ворид шуда, ба ҳадди олими тавоноӣ соҳа ва файласуфи соҳибмактаб расидааст. Мӯсо Диноршоев дар нигорштаҳои худ «Таърихи фалсафаи тоҷик ва ақвоми ҳамнаҷоди он доройи таърихи беш аз дувуним ҳазорсола мебошад. Нахустин мактабҳои динӣ-фалсафии он зардуштия, монавия ва маздакия буданд.

Диноршоева Заррина (1968) доктори илмҳои фалсафа профессор яке аз донишмандзанони таърихи фалсафаи муосири тоҷик ба ҳисоб меравад. Профессор Диноршоева Зарина хатмкардаи Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон факултаи шарқшиносӣ шӯбаи забони арабӣ буда, соли 1990 бо дипломи аъло онҷоро хатм намудааст.

Додихудоев Ҳаёлбек (1936-2021) варзидатарин олими фалсафаи исмоилия маҳсуб мешавад. Силсилакитобҳои «Мазҳаби исмоилия ва моҳияти иҷтимоии он» (1967), «Очеркҳои фалсафаи исмоилия» (1976, бо забони русӣ), «Фалсафаи исёни деҳқонон» (1987, бо забони русӣ), «Исмоилия ва озодандешии Шарқ» (1989) ва ғайра силсилакитобҳои онд, ки муҳаққиқи пухтакор тайи солҳои дурударози фаъолияти илмӣ-тадқиқотии худ таълиф кардааст.

Зокир Вазиров (1947 - 2012) доктори илмҳои фалсафа (1989), профессор (1990) яке
ОФ “Международный научно-исследовательский центр “Endless Light in Science”

файласуфони маъруфи тоҷик, ба ҳисоб меравад.

Зиёзода Идибек (1955) файласуфи намоёни муосири тоҷик аст, ки фаъолияти илмиву тадқиқотии бисёрсолаи худро ба омӯзишу таҳқиқи ҳамаҷонибаи ҳикмати серпахлӯи тасаввуф равона кардааст.

Зиёӣ Хуршед (Зиёев Хуршедҷон Махшулович) соли тав. 1963) доктори илмҳои фалсафа (2006), профессор (2010) буда, аввалин бор дар таърихи фалсафаи ватанӣ таълимоти Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ ва тариқати тасаввуфии ӯ – мавлавия, таълимоти фалсафии Баҳроуддини Валад, Девона Муҳаммад, Бурҳониддини Муҳаққиқ, Шамси Табрезӣ, Юсуфи Синачок, Дорошуқӯҳ ва Юсуфи Қарабоғиро ба риштаи таҳқиқи илмӣ кашидааст.

Зикирзода Ҳобилҷон Ҳайиталиевич (1981) номзади илмҳои фалсафа (2009), доктори илмҳои фалсафа (2024) яке аз файласуфони замони истиқлол ба шумор меравад.

Зоҳидов Очил (1963) доктори илмҳои фалсафа, профессор, мутафаккири соҳаи онтология ва назарияи шинохт, фалсафа ва методологияи илм, таърихшиносӣ, сиёсатшиносӣ ва иқтисодиёти сиёсӣ дар ҷумҳурӣ ба ҳисоб меравад.

Карамхудоев Шукрат (1972) доктори илмҳои фалсафа, профессор, яке аз файласуфони замони истиқлол ба шумор меравад.

Комилов Рустам Саъдуллоевич (1963) яке аз донишмандони маъруфи фалсафаи муосир дар Тоҷикистон мебошад. Муҳимтарин асарҳои таълифнамудаи ӯ, «Таълимоти иҷтимоӣ-ормонии дар таърихи фалсафаи асрҳои XIII-XV-и тоҷик» (-Душанбе, 1993), «Мухтасари таърихи адён» (-Душанбе, 1995), «Сайре дар андешаҳои иқтисодии ҷаҳони ислом» (-Душанбе, 1996), «Назарияи ҷомеаи ормонӣ дар таърихи фарҳанги форсу тоҷик» (-Душанбе, 1997), «Аз таърихи афкори иҷтимоӣ- сиёсии аҳди Сомониён» (-Душанбе, 1998), «Таълимот дар бораи ҷомеаи ормонӣ дар таърихи фарҳанги тоҷику форс: аз аҳди қадим то қарни XVI» (-Душанбе, 2001), «Фарҳанги мухтасари ҷаҳонбинӣ» (Душанбе, 2001), «Дар ҷустуҷӯи ҳикमत» (-Душанбе, 2005), «Фалсафаи ҳуқуқ» (-Душанбе, 2005), «Фалсафаи илм» (-Душанбе, 2008), «Фалсафаи тоҷик: аз аҳди бостон то имрӯз» (-Душанбе, 2011), «Аз таърихи фалсафаи ҳуқуқ» (-Душанбе, 2013), «Мантиқи ҳуқуқӣ» (-Душанбе, 2014), «Ҳақими ҳикमतшинос» (-Душанбе, 2014), «Соҳибмактабе дар илми дорушиносии муосири тоҷик» (- Душанбе, 2014), «Ҳикмати инсон дар шинохти ояндабинӣ» (- Душанбе, 2024) ва беш аз 300 мақолаҳои илмӣ ва илмӣ-оммавӣ мебошанд, ки дар пешрафти илму маорифи кишвар нақши муайяне бозидаанд.

Қамар Нурулҳақ (1946) яке аз донишмандони таърихи фалсафаи муосири тоҷик ба шумор меравад. Мавзӯи асосии илмӣ-таҳқиқотии Қ.Нурулҳақ масъалаҳои асосии динӣ-фалсафии ислом ва тамоюлҳои экстремистӣ дар исломи муосир мебошад.

Қулматов Нозирҷон Арабович (Нозирҷон Арабзода) (1940-2004) файласуфи чирадасти муосири тоҷик аст, ки дар миёни аҳли илму фарҳанг бо сабки хоси нигориш ва шеваи муҳокимаронии худ машҳур гашта буд.

Қурбонов Абдурахмон (1959) яке аз файласуфони маъруфи муосири тоҷик мебошад. Абдурахмон Қурбонов соли 1959, дар ноҳияи Шӯробод таваллуд шудааст.

Ибодов Маҳмадулло Орифович (1948), доктори илмҳои фалсафа, профессор яке аз файласуфони маъруфи тоҷик, ба ҳисоб меравад.

Маҳмадизода Нозим (1985) доктори илмҳои фалсафа, профессор яке аз файласуфони замони истиқлол дар ҷумҳурӣ ба ҳисоб меравад. Масъалаи асосии таҳқиқотҳои илмии профессор Н.Маҳмадизодаро масъалаҳои фалсафӣ, иҷтимоӣ – сиёсӣ (дар мисоли паёмдҳои экстремизм ва терроризм) ташкил медиҳад.

Маҳмадова Меҳринисо (1960) доктори илмҳои фалсафа, яке аз донишмандони фалсафаи муосири тоҷик ба ҳисоб меравад.

Муминов Аҳмад (1961) доктори илмҳои фалсафа яке аз файласуфони таърихи фалсафаи замони истиқлол ба шумор меравад.

Муҳаммад Осимӣ (1920-1996) роҷеъ ба масъалаҳои фалсафаи табиатшиносӣ, фалсафаи марксистӣ-ленинӣ, таърихи илм, адабиёт ва фарҳанги тоҷик як қатор асарҳо навиштааст.

Мунзим Мирзо Абдулвоҳид Бурҳонзода (1877-1934) - мутафаккири маорифпарвари тоҷик ба ҳисоб меравад. Давраи наврасиву ҷавонияш дар хонаи Садри Зиё гузоштааст ва дар

он чо бо Садриддин Айни дустї пайдо намуд. Соли 1900 бо супориши Садри Зиё «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Донишро китобат намуда, соли 1902 дар ду девон ашъори Ҳайратро чамъ овардааст.

Мусамир Гулаҳмадов (1936) доктори илмҳои фалсафа, профессор яке аз файласуфони намоён дар ҷумҳури маҳсуб меёбад.

Мӯъминҷонов Ҳамдам Ҳомидович (1942-2008), зодаи Конибодом, доктори илмҳои фалсафа (2000), профессор (2003) яке аз файласуфони фалсафаи замони муосир ба ҳисоб меравад.

Муҳаммадалӣ Музаффарӣ (1947) яке аз донишмандони фалсафаи инсоншиносӣ дар Тоҷикистон мебошад.

Муҳаммадқул Ҳазратқулов (1944 - 2020) яке аз донишмандони таърихи фалсафаи муосири тоҷик ба ҳисоб меравад.

Муҳаммадҷоҷаев Аҳмадҷон (1941-2015) муҳаққиқи бориксанҷи муосири тоҷик мебошад, ки тамоми фаъолияти илмиву тадқиқотиашро ба омӯзишу таҳқиқи бисёрҷонибаи ҳикмати тасаввуфи асримиёнагии тоҷик равона кардааст.

Маҳмадҷонова Муҳиба (1960) файласуф, доктори илмҳои фалсафа, профессор яке аз донишмандони таърихи фалсафаи муосири тоҷик ба шумор меравад.

Наврӯзов Султон (1939-2018) хатмкардаи факултаи таърихи Донишгоҳи Давлатии Тоҷикистон ба номи В.И. Ленин (ҳоло ДМТ) ва аспирантураи Донишгоҳи Давлатии Томск (Федератсияи Россия) муҳаққиқи варзидаву пухтакори муосири ин соҳаи фалсафа ба ҳисоб меравад.

Назариев Рамазон (1958) яке аз донишмандони маъруфи фалсафаи исмоилия дар Тоҷикистон ба шумор меравад, ки номзоди илмҳои фалсафа (2002), доктори илмҳои фалсафа (2011), дотсент (2006), профессор (2013)

Назаров Рустам (1953-2019) файласуфи намоёни таърихи фалсафаи муосири тоҷик аст, ки фаъолияти илмиву таҳқиқоти бисёрсолаи худро ба омӯзишу таҳқиқи ҳамаҷонибаи фалсафа равона карда буд.

Насиба Содиқӣ (1968) вакили Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олӣ, доктори илмҳои фалсафа, профессор яке аз донишмандони таърихи фалсафаи муосири тоҷик ба ҳисоб меравад.

Нигматулло Сайфуллоев (1941) яке аз файласуфони мантиқшиноси фалсафаи муосири тоҷик маҳсуб меёбад.

Олимов Кароматулло (1941) файласуфи намоёни муосири тоҷик аст, ки самтҳои асосии фаъолияти илмӣ: фалсафа, шарқшиносӣ. Кароматулло Олимов ба таҳқиқи афкори фалсафии ниёгон ҷуръат намуд, паҳлӯҳои мухталифи ҷаҳонбинии Абулмачид Саной, Абдуллоҳи Ансорӣ, Абусаиди Абулхайрро ҳамаҷониба муайян сохт ва дар шакли китобу рисола ба хидмат овард, ҳикмати Ибни Сино, Абурайҳони Берунӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Камоли Хуҷандӣ, Мирзо Бедил, Пири Ҳирот ва дигаронро омӯхта, перомунӣ аҳамият ва таъсири он ба фалсафаи ҷаҳонӣ мақолаҳои арзишманд ба таърих расонд, самту хусусиятҳои инкишофи афкори фалсафӣ ва иҷтимоӣ - ахлоқии мардуми тоҷикро нишон дод.

Облоқул Бозоров (1932) зодаи ноҳияи Булунғур, вилояти Самарқанд, доктори илми фалсафа (1973), профессор (1976) яке аз файласуфони замони муосир ба ҳисоб меравад.

Раҳимов Абдулло (1932 - 2010) файласуфи маъруфи тоҷик, доктори илмҳои фалсафа, профессор аз файласуфони намоён дар ҷумҳури маҳсуб меёбад.

Раҳмонов Тағай (1936-2009) - номзоди илмҳои фалсафа яке аз файласуфони замони муосир ба ҳисоб меравад.

Раҳимов Муҳсин (1955) яке аз файласуфони синошиноси маъруфи муосири тоҷик мебошад. Масъалаи асосии таҳқиқотҳои илмӣ ӯро фалсафаи Ибни Сино ташкил медиҳад. Профессор М.Раҳимов дар навиштани чандин китобҳои дарсӣ ва барномаҳои таълимӣ аз ҷанҳои «Абу Али ибн Сина (Авиценна)» ва «Фалсафа» саҳм гузоштааст. Номбурда муаллифи зиёда аз 90 китобҳои дарсӣ ва мақолаҳои илмӣ аст.

Раҳимов Саъдулло (1951-2024) хатмкардаи факултаи забон ва адабиёти руси Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, яке аз донишмандони нексиришти таърихи фалсафаи муосири тоҷик ба шумор меравад.

Раҳматуллоев Назрулло (Назри Яздонӣ) (1949) шоир, мутфаккири таърихи фалсафаи муосири тоҷик ба шумор меравад.

Рачабов Мӯсо (1918-1997) файласуфи намоёни муосири тоҷик аст, ки тамоми фаъолияти илмӣ-тадқиқоти бисёрсолаашро ба таҳқиқу омӯзиши масъалаҳои муҳими таърихи афкори иҷтимоию сиёсӣ ва фалсафии халқи тоҷик ҳидоят кардааст.

Садриддин Айнӣ адиби барҷаста, файласуф ва олими маъруф, арбоби намоёни давлативу ва ҷамъиятии Тоҷикистон мебошад. Асарҳои шоиставу пурмазмунӣ ӯ, ки баъди Инқилоби Октябр эҷод гаштаанд, дар ташаккулу тақомули адабиёт ва фарҳанги нави тоҷик, раванди худшиносӣ ва ифтихори миллӣ, ҳамчунин дар бунёду тақомули ҷаҳонбинӣ ва афкори иҷтимоиву сиёсии халқамон дар шароити нав беназир аст.

Султонзода Умарбек (Умарбек Султонов) (1936 - 1996) номзади илмҳои фалсафа (1970) яке аз файласуфони замони муосир мебошад.

Саид Нуриддин (1956), узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илмҳои фалсафа, профессор, ходими намоёни сиёсӣ ва ҷамъиятӣ буда, дар таърихи фалсафаи ватанӣ бо таҳқиқоти нерӯҳои моҳиятии инсон, таҳлили муқоисавии таълимоти Ибни Сино ва Арасту оид ба инсон, таҳлилу баррасии масъалаҳои дигари фалсафӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ маъруф гаштааст. Нуриддин Саид муаллифи зиёда аз 150 корҳои илмӣ ва илмӣ-оммавӣ мебошад.

Саидов Абдулманон Саторович (1958) файласуф, ҷомеашинос, доктори илмҳои фалсафа, профессор яке аз донишмандони таърихи фалсафаи иҷтимоии тоҷик ба ҳисоб меравад.

Самиев Абдусамод (1948 – 2020) яке аз файласуфони чирадасти фалсафаи муосири тоҷик мебошад. Ба масоили фалсафаи иҷтимоӣ ва илми муосир, методологияи назариявии шуури таърихӣ ҳамчун воситаи худшиносии инсонро ҷомеа, шуури таърихӣ ва фарҳанги миллӣ, шуури мудофиавӣ, андешаи миллӣ чун категорияи фалсафаи иҷтимоӣ, ташаккули фарҳанги сиёсии ҷомеа ва ғайра тавачҷӯх намуда, дар осори илмӣ, илмӣ-оммавӣ ҷамъбаст кардааст.

Солиҷонов Расулҷон (1955) доктори илмҳои фалсафа, профессор яке аз донишмандони маъруфи тоҷик ба ҳисоб меравад.

Султонзода Моҳирхуҷа (1945 - 2001) файласуфи варзидаи муосири тоҷик ҳамчун нахустин донишманде, ки бори аввал дар ҷумҳурӣ бо осори Мир Саид Алии Ҳамадонӣ таҳқиқоти илмӣ намуда, миёни аҳли маориф фарҳанг маҳбубияти хос дорад.

Султонзода Соқӣ (1983) хатмкардаи ДДОТ ба номи С. Айнӣ, синошиноси таърихи муосири фалсафаи тоҷик ба ҳисоб меравад.

Умедов Мостон (1976) доктори илмҳои фалсафа, профессор дар ҷумҳурӣ ба ҳисоб меравад. Профессори М.Умедов соли 1999 дар шӯбаи фалсафаи факултети таърих, соли 2005 то ҳол дар факултаи фалсафа фаъолият дорад.

Усмонзода Хайриддин (1970) доктори илмҳои фалсафа, профессор, узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон директори Маркази таҳқиқоти стратегии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, яке аз донишмандони таърихи фалсафаи муосири тоҷик ба ҳисоб меравад.

Ғафтоҳзода Саидмурод (1958) ходими давлатии Тоҷикистон, доктори илмҳои фалсафа, профессор, Корманди шоистаи Тоҷикистон яке аз донишмандони намоён дар ҷумҳурӣ маҳсуб меёбад.

Худойдодзода Фаррух (1984) доктори илмҳои фалсафа, профессор яке аз файласуфони таърихи фалсафа дар замони истиқлол ба шумор меравад.

Ҳошимов Абдурауф (1933 – 2003) доктори илмҳои фалсафа, профессор, вазифаҳои дотсент, профессор, мудири кафедраи илмҳои ҷамъиятиро адо намудааст.

Ҳамдӣ Аҳмадҷон Маҳмуди Абӯсаидзода (1875-1946) дар марҳилаи аввали фаъолияти ҷамъиятии худ ҳамчун маорифпарвар интишори илму донишро тарғиб намуда, нашри китобҳо ва бунёди мактаби усули ҷадидро ҳимоя кардааст.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзӣ (1889-1923) шоир донишмандии тоҷик дар мадраса таҳсил карда маърифат андӯхтааст. Барои оммаи камбағал мактаб ташкил дода, худ дар он дарс

гуфтааст. Аз соли 1899 таҳти тасири маорифпарварон ба шеърғўй пардохтааст.

Ҷононов Саидамир (1948) доктори илмҳои фалсафа, профессор яке файласуфони муосири фалсафаи тоҷик ба ҳисоб меравад.

Шамолов Абдулвоҳид (1958) доктори илмҳои фалсафа (2002) профессор (2009) яке аз донишмандони шинохта ва маъруфи тоҷик буда, беш аз 40 соли умри бобаракати худро барои пешрафти илму маориф ва фарҳанги кишвар бахшидааст.

Шарипов Иброн (1931-2013) файласуфи маъруфи муосири тоҷик мебошад, ки фаъолияти илмиву тадқиқотии бисёрсолашро ба омӯзишу таҳқиқи масъалаҳои умдаву рӯзмарраи иҷтимоиву сиёсии ҷамъаи муосири тоҷик равона кардааст.

Шерзод Абдуллозода (1946) файласуф ва диншиноси муосири таърихи фалсафаи тоҷик ба ҳисоб меравад.

Шоисматуллоев Шоназар (1946) дар ҷомеашиносии муосири тоҷик намоёнтарин донишманди соҳа маҳсуб мешавад. Самти тадқиқоти илмии профессор Ш.Шоисматуллоев асосан ба таҳқиқи раванди ташаккули тақдирҳои нави ҷомеа ва масъалаҳои ҷомеашиносии низомии маълумоту маорифи Тоҷикистон равона шудааст.

Ҷамин тариқ, дар шароити истиқлолияти давлатӣ кишвари азизамон вазъият куллан тағйир ёфта, муносибат ба омӯзишу таҳқиқи фалсафаи тоҷик низ мазмунан ва моҳиятан дигаргун шуд. Шароит ва имконияти мусоид ва беҳтари рушду инкишофи самти пажӯҳишу таҳқиқ ва омӯзишу таълими муназзамонаи таърихи фалсафаи тоҷик ба миён омадааст. Муносибати некбинонаи мутахассисону муҳаққиқон ба таҳқиқи паҳлӯҳои гуногуни он дар табақабандии воқеии илмҳо, ки ифодаи марҳилаи кунунии рушди илм мебошад, дар заминаи равишиносии илмӣ устуворан сурат гирифт ва таҳким ёфтааст. Дар иртибот ба ин зиёда аз 114 нафар номзадони илмҳои фалсафа дар замони истиқлолият ҳимоя намудаанд, ки мақому манзалат ва нақшу рисолати ҳосаи фалсафаи тоҷик дар низомии таснифоти илми муосир таъин гардид ва равоити мутақобила ва баҳамтаъсиррасонии он бо фалсафаи дигар қавму миллатҳо ошкор шуд. Дар шароити ҳозира рисолати илми фалсафаи тоҷик комилан ва расман эътироф шудааст, мақоми он дар низомии донишҳои иҷтимоию гуманитарӣ устувор шуда, мавзӯ ва мақсаду ҳадафҳои мушаххасро доро гардидааст.

Хулоса

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар атрофи мактабҳои фалсафии мухталифи фалсафаи тоҷику форс таҳлилу таҳқиқ намудем, метавон чунин натиҷагирӣ намуда, афкори таърихи фалсафии ҳалқи тоҷик ҳанӯз дар замони қадим, хеле пеш аз зуҳури ислом ташаккул ёфтааст. Аз ҷумлаи мактабҳои қадимае, ки фалсафаи тоҷик аз онҳо маншаъ гирифтааст, хусравонӣ, зардуштия, монавия, маздакия, зурвония, даҳрия ва табоияро зикр кардан мумкин аст, ки онҳо на танҳо масоили ҳикмати амалӣ, балки масъалаҳои назариявӣ маърифатшиносиро ҳам фаро мегиранд ва тарҳи масъаларо аз диди ахлоқ арзёбӣ менамоянд.

Тавре ки гуфтаҳои боло собит намуд, дар таърихи фалсафаи тоҷик низ як силсила мактабҳои фалсафие арзи вуҷуд карда будааст, ки тамоил ё ҷанбаи озодандешӣ доштанд. Ба он мактабҳои фалсафии зурвония, даҳрия, табоия ва асҳоби ҳаюло шомил мешаванд, ки ба қадимияти олам ва маърифатпазирии он қоил буданд.

Ташаккул, рушд ва камолоти таърихи фалсафаи тоҷик асосан ба асрҳои IX-XV иттифоқ меафтад. Дар ин давра як силсила мактабҳои фалсафие ба миён омаданд, ки машхуртарини онҳо фалсафаи асҳоби ҳаюло, машшоия, калом, исмоилия ва тасаввуф мебошанд. Аз миёни ин панҷ мактаби фалсафаи асримиёнагии тоҷик ҷаҳор мактаб - фалсафаи асҳоби ҳаюло, машшоия, калом ва исмоилия – мактабҳои ақлонӣ ба шумор рафта, дар онҳо барои таҳқиму тақвияти фикру андеша аз истидлолу ҷадал ва дигар усулҳои тафаккури мантиқӣ-шаклӣ ба таври фаровон истифода бурда мешуд. Тасаввуф бошад, аз усули ҳадсу мукошифа, завқу илҳом истифода мебард. Ин мактаб ҳақиқатро аз роҳи завқ, кашф, ваҳй ва илҳом ҷустуҷӯ мекард ва нақши истидлол, баҳс ва тафаккурро ба эътибор намегирифт. Ин мактабҳо барои дарку шинохти Худо, табиат, инсон, ҷомеа ва оламҳои маънавию ҷисмонӣ назарияҳои сершуморе эҷод карданд.

Муҳимтарин сарчашмаи ғоявии аксарияти таълимоту мактабҳои фалсафии асримиёнагии тоҷик, махсусан, калом, машшоия, исмоилия ва тасаввуф ба шумор мераванд. Дар партави таълимоти ин сарчашмаҳо мутафаккирони тоҷик ба коркарди усулҳои ҷадиди тафаккури мантиқӣ-фалсафӣ камар баста, аз ин усулҳо дар ҳалли масоили ҳастишиносиву ғносеологӣ истифода мебаранд.

Исмоилия ва Ихвон ус- Сафо фалсафаро чун роҳи дарки ҳақиқати дин ва кашфи ваҳйи илоҳӣ мешинохтанд. Дар назариёти онон тафаккури фалсафӣ ва ҳикмати илоҳӣ зоҳиру ботини як ҳақиқатро фароҳам меорад. Хираду имон ва илму эътиқод дар низоми ҷаҳонбинии онҳо бо ҳам робитаи ногустанӣ доранд. Ин мактабҳои фалсафӣ дар таълимоти худ ҳам ҳукми ақл ё хирад ва ҳам тақозои шаръро мутаносибан риоя менамуданд. Онҳо мушкilotи ҳастӣ ё масоили ҷавҳару араз, моддаю сурат, моҳияти нафс, ҳаракат ва макону замонро аз ҳамин мавқеи фалсафӣ таҳлил мекарданд.

Минбаъд ҷанбаҳои фаъолияти амалию иҷтимоии тасаввуф беш аз пеш таҳким ёфт. Чунин фаъолшавии ҷанбаи амалӣ-иҷтимоии тасаввуфро дар мисоли тариқати нақшбандия баръало мушоҳида карда метавонем. Тибқи таълимоти ахлоқӣ-иҷтимоии ин тариқат, ҳар як пайрави он мувазаф аст, ки бештар миёни мардум бошад, бо қувваи худ кор кунад ва бо меҳнати ҳалолаш зиндагӣ намояд. Солики ин тариқат бояд дар рафти кор, сӯҳбат ва роҳпаймоӣ зоҳиран бо халқ ва ботинан бо Ҳақ бошад ва шиори «даст ба кору дил ба ёр»-ро дастурамали фаъолияти худ бидонад.

Ҳамин хусусияти умдаи таълимоти ахлоқӣ-иҷтимоии тариқати нақшбандия боис гардид, ки он дар Осиёи Миёна, то давраи ба Россия ҳамроҳ шудани ин минтақа, ҳамчун муҳимтарин ҷараёни динию фалсафӣ рушд менамуд.

Тақомули пурвусъати фалсафаи тоҷик ба таъсири равобити мутақобила ва файзбардорӣ аз таҷрибаҳои ҳамдигарӣ бо афкори фалсафии халқҳои мутамаддини олам сурат гирифтааст. Агар дар аҳди бостон ва ибтидои асрҳои миёна фалсафаи тоҷик бо афкори фалсафии Ҳинду Чин, Юнону Рум, истиқрори дини ислом миёни тамаддуни маънавии тоҷик ва тамаддуни арабҳо дар равобити қавӣ қарор доштаву мазмуну тарзи тафаккури фалсафиро барои ҷандин асри баъдӣ таъин намуда бошад, пас нимаи дуими асри XIX ва минбаъд бошад, тақомули фалсафаи тоҷик таҳти таъсири фарҳанги мутараққии демократӣ ва инқилобии рус сурат гирифт. Арзи вучуд намудани мактабҳои маорифпарварӣ ва ҷадидияи тоҷик низ маҳз натиҷаи таъсири самарабахши фарҳанги мутараққӣ ва демократии рус ба афкори фалсафӣ ва иҷтимоӣ-сиёсии тоҷик буд.

Аҳдофи асосии ҷараёнҳои иҷтимоӣ – сиёсии маорифпарварӣ ва ҷадидия асосан ба ташвиқу тарғиби ғояҳои хайрияи умум, адолат ва илму хирад, нуқсонҳои соҳти иҷтимоиро рафъ сохтану анъанаю тарзи ҳаёт ва сиёсати онро тағйир додан равона шуда буд. Ин ҷараёнҳо тарвиҷи маориф ва маърифатнок гардонидани мардумро муҳимтарин роҳи растагорӣ аз зулму истибод меҳисобиданд.

Афкори пешқадамонаи равияи маорифпарварӣ ва ҷадидияи тоҷик аҳамияти бузурги иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дошт, аз ин рӯ, бартарияти онро бо ҷанд далел метавон баён намуд:

Маорифпарварӣ ва ҷадидия дар шароити тартиботи қафомондаи иқтисодӣ ва иҷтимоию сиёсии асримиёнагӣ, афзудани нуфузи мафкураи феодалию динӣ ҳамчун ифодаи эътирози намояндагони пешқадами зиёӣ нисбат ба соҳти мавҷуда буд.

Онҳо барои қатъиян тағйир додани низоми маориф, маҳдуд кардани доираи таъсири дин ва ҷорӣ кардани таълими илмҳои дунявӣ мубориза мебаранд.

Онҳо омӯзиши илм, тарзи ҳаёт, низоми маорифу тамаддуни дунявиро низ тақозо мекарданд. Бо ин иқдом онҳо ба мавқеи таассуби динӣ, мафкураи феодалию динии табақаҳои ҳукмрон зарба зада, ба инкишофи озодандешӣ, худшиносии миллӣ, мустақамшавии робита ва ҳамкориҳои халқҳои Осиёи Миёнаю Россия шароит фароҳам меоварданд.

Ҳамин тариқ, пас аз вожгун гаштани ҷаҳолат ва фисқу фучури аморати Бухоро даврони шӯравӣ ва истиқлол марҳилаи тақомули маърифат ва рушди пурвусъати илму фарҳанг буд. Ин камолот тавассути имдоду ҳамкориҳо ва ҳамгириҳои халқҳои шӯравӣ амалӣ мешуд.

Тавре ки қаблан ёдовар шудем, онҳо на танҳо дар рушду ривочи фалсафаи давраи шӯравӣ, балки ҳамчунин дар инкишофи фалсафаи миллии даврони соҳибистиқлолии кишвар низ нақши беназир доранд.

РУЙХАТИ АДАБИЁТ

1. Ал-милал ва-н-ниҳал, С.46.
2. Шамолов А. Каломи Мовароуннаҳр.- Душанбе, нашриёти «Дониш», 2014, 569 с.
3. Комилов Д, Шоев З. Дар талаби Ҳикмат. Андалеб-Р, Душанбе, 52 с.
4. Комилов Д.Р. Авиценноведение в Таджикистане в начале XX и XXI веков (монография). Душанбе, 128 с.
5. Комилов Д.Р. Аз таърихи ҳикмати ахлоқ ва адолат. Мулквар. Душанбе, 160 с.
6. Комилов Д.Р. Ҳикмати инсоншиносӣ. Мулквар. Душанбе, 120 с.
7. Комилов Д.Р. <https://www.facebook.com/daler.komilov.73/about>

СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

ПОЛИТОЛОГИЯ POLITICAL SCIENCES

СУЛТАНОВ СЕРИК АСКАРБЕКОВИЧ, АШИРОВА ЖАЗИРА УАЛИХАНОВНА [ШЫМКЕНТ, КАЗАХСТАН] ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕХОДА К ПРЕЗИДЕНТСКОЙ ФОРМЕ ПРАВЛЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ И КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ.....3

NIJAT DADASHOV [BAKU, AZERBAIJAN] KAZAKİSTAN ANAYASASI'NA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER ÇERÇEVESİNDE KAZAKİSTAN DEVLET YAPISININ DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİNİN ANALİZİ.....10

УТЕГЕНОВ МАРАТ ЗЕННАТОВИЧ, ЖАНАЛИНОВ АНУАР НУРЛАНОВИЧ [КОКШЕТАУ, КАЗАХСТАН] РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМ СОХРАНЕНИЯ КАЗАХСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В СЕВЕРНЫХ РЕГИОНАХ КАЗАХСТАНА.....17

АШЕКЕЕВА ҚҰРАЛАЙ НЕСІПБЕКҚЫЗЫ [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН], **АШЕКЕЕВА НҰРШАРХАН НЕСІПБЕКҚЫЗЫ** [ТАЛДЫҚОРҒАН, ҚАЗАҚСТАН] ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР МЕН ТОПТАР АРАСЫНДАҒЫ ҚАҚТЫҒЫСТАР.....22

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ И АРХЕОЛОГИЯ HISTORICAL SCIENCES AND ARCHEOLOGY

ГАСЫМОВА НИГЯР АЛИ, БАГИРОВ ЭЛЬШАД АЛТАЙ [БАКУ, АЗЕРБАЙДЖАН] “ХУДОЖЕСТВЕННОЕ НАСЛЕДИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА XI-XII ВЕКА: ЗНАЧЕНИЕ ЗООМОРФНЫХ МОТИВОВ В КЕРАМИКЕ”.....26

МАҚСУТ АТАНБЕКҰЛЫ ДАУТБАЕВ, АБДЫКЕРИМ ЖАРҚЫНБАЕВИЧ МУРАТОВ [ҚАЗАҚСТАН] БІЛІМ БЕРУ КЕҢІСТІГІНІҢ ЖАҒАҢДАНУЫ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ТАРИХИ БІЛІМ БЕРУДІҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ.....33

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ ART HISTORY

ОСПАНОВА АКЖИБЕК ДАРИБОЗОВНА БІР ЖАҚТЫ ПЛАЦ МАТАЛАРЫНАН ЖАСАЛҒАН БҰЙЫМДАРДЫ ӨҢДЕУ ӘДІСТЕРІ.....36

МЕЙРБЕКОВА ФАТИМА ЛЯСБЕКОВНА, ҮСЕН НҰРСҰЛТАН ЕРЖАНҰЛЫ БАЙДАВЛЕТОВ ЭЛЬДАР ХАЙДАР, ЕРИМБЕТ МАДИЯР ШЕРИМБЕТҰЛЫ, ОРЫНБАСАРОВА ДАНАРА ДОСЖАНҚЫЗЫ [ШЫМКЕНТ, ҚАЗАҚСТАН] ГРАФИКАЛЫҚ ДИЗАЙННЫҢ ЗАМАНАУИ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ.....40

ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И СПОРТ
PHYSICAL EDUCATION AND SPORT

АННАБИГИН АРДАК УСКЕМБАЕВИЧ, АМАНДЫК ЖАНЕРКЕ [ТАЛДЫКОРГАН, КАЗАХСТАН] СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ОРГАНИЗАЦИИ СИЛОВОЙ ПОДГОТОВКИ В СТУДЕНЧЕСКИХ КОМАНДАХ ПО БАСКЕТБОЛУ.....42

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ
AGRICULTURAL SCIENCES

МАММАДОВ ГАРИБ ШАМИЛ, АГБАВАЛИ АКИФ СОВДА, МАЙНУНЛУ МУСАБЕЙЛИ КОНУЛ КНОСРОВ [BAKU, AZERBAIJAN] RESULTS OF SOIL REFORM IN AGHJABADI DISTRICT AND CURRENT STATUS OF SOIL CADASTRE.....46

ТӨКЕН НҮРГҮЛ СӘКЕНҚЫЗЫ, БОЖБАНОВ А.Ж [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН] ВЕРМИКОПОСТТАУ ПРОЦЕСТЕРІНДЕ ДӘСТҮРЛІ ТҮРДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН МАЛ КӨҢІМЕН САЛЫСТЫРҒАНДА ТАМАҚ ҚАЛДЫҚТАРЫН ПАЙДАЛАНУ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ.....55

МАРИЕТА ТАБАГАРИ [ГРУЗИЯ, КУТАИСИ] ИССЛЕДОВАНИЕ ОБЩИХ ВОПРОСОВ АГРОТЕХНИКИ ВОСТОЧНОЙ ХУРМЫ В УСЛОВИЯХ ЗАПАДНОЙ ГРУЗИИ.....62

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ
PHILOSOPHICAL SCIENCES

УМЕДОВ МАСТОН ХАМДАМОВИЧ [САМАРКАНД, УЗБЕКИСТАН] ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПРОБЛЕМЫ ЧЕЛОВЕКА И ТОЛЕРАНТНОСТЬ В ФИЛОСОФИИ ДЖАЛАЛЕДДИНА РУМИ...67

КОМИЛОВ ДАЛЕР РУСТАМОВИЧ, ҚОБИЛОВ МУҲАББАТШО ЗАМИРОВИЧ [ДУШАНБЕ, ТОҶИКИСТОН] ФАЛСАФАИ ТОҶИК АЗ АҲДИ БОСТОН ТО ЗАМОНИ ИСТИҚЛОЛ.....73

ENDLESS LIGHT IN SCIENCE

Контакт

irc-els@mail.ru

Наш сайт

irc-els.com